Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

İLHAM TAHİROV

TEMPORAL LEKSİKA

(Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları üzrə)

Bakı - 2008
«Nurlan»

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur

Elmi məsləhətçi
və redaktor: **akad. Ağamusa AXUNDOV**

Rəyçilər: **İsmayıl Məmmədov**
Filologiya elmləri doktoru

Sayalı Sadıqova
Filologiya elmləri doktoru

Fikrət Cahangirov
Filologiya elmləri doktoru

İlham Tahirov. Temporal leksika (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları üzrə). **Bakı, Nurlan, 2008/ - 142 səh.**

Monoqrafiyada zaman anlayışını ifadə edən leksik vahidlər Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında araşdırılmış, onların semantik strukturu öyrənilmiş, felin zaman formaları ilə əlaqəsi əsas götürülərək semantik cəhətdən təsnifatı verilmiş və kommunikasiya prosesindəki semantik funksiyaları müəyyənləşdirilmişdir.

$\frac{4602000000}{N-098-2008}$ ***Qrifli nəşr***

Ön söz əvəzi

Obyektiv gerçəkliyin əsas xassələrindən biri olan zaman məkanla bərabər insanın həyatında mühüm rol oynayır. İnsan özünün praktik fəaliyyətinin bütün sahələrində zaman amili ilə üzləşir. Bu səbəbdən zaman kateqoriyası, onun mahiyyəti, zamanın dildə ifadə üsulları və vasitələri ilə bağlı məsələlər zaman-zaman müxtəlif elm sahələrini təmsil edən tədqiqatçıların, o cümlədən dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir.

Ümumi dilçilik ədəbiyyatında zaman münasibətlərinin dildə inikas və ifadəsi məsələlərinə həsr olunmuş çoxlu əsərlər vardır. Bu əsərlərdə obyektiv zaman kateqoriyasının dildə müxtəlif və rəngarəng ifadə vasitələri fərqləndirilmişdir: 1) morfoloji vasitələr (felin zaman formaları); 2) sintaktik vasitələr (zaman budaq cümləsi, xüsusi zaman bağlayıcıları, təktərkibli bəzi cümlə tipləri və s.); 3) leksik vasitələr (zaman anlayışlı və ya temporal isimlər, sifətlər, zərflər, sabit birləşmələr); 4) leksik-qrammatik vasitələr (temporal isimlərin müəyyən sözönülərlə və ya hal şəkilçiləri ilə işlənən formaları, eləcə də temporal isimlərin sifət və əvəzliklərlə birlikdə əmələ gətirdikləri sərbəst söz birləşmələri).

Dilçilik ədəbiyyatında zaman münasibətlərinin bütün ifadə vasitələrinə diqqət yetirilsə də, ən çox morfoloji vasitələr müfəssəl şəkildə tədqiqat obyekti olmuşdur. Azərbaycan dili üzrə dərslik, dərs vəsaiti və qrammatika kitablarından əlavə, zaman münasibətlərinin fel formaları ilə ifadəsinə həsr edilmiş xeyli miqdarda xüsusi monoqrafiya, dissertasiya və məqalələr vardır. Bu araşdırmaların əksəriyyətində zaman münasibətlərinin dildə morfoloji ifadə vasitələri, yəni fel formaları ilə ifadə xüsusiyyətləri müfəssəl,

amma zamanın digər ifadə vasitələrində təcrid olunmuş şəkildə tədqiq edilmişdir. Bəllidir ki, bütün digər dil vahidləri kimi, zamanın dildə ifadəsini reallaşdıran vasitələr də kommunikasiya prosesində, nitqdə bir-birinə müəyyən təsir etməklə qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərir. Dilçilikdə son vaxtlarda dil vahidlərinin öyrənilməsinə yeni yanaşma zaman münasibətlərinin ifadə vasitələrini qarşılıqlı fəaliyyət kontekstində təhlil etmək üçün yeni imkanlar açır. Müxtəlifsəviyyəli dil vahidlərinin daşıdığı semantik funksiyaların ümumi və oxşar olması müddəasına əsaslanaraq, həmin ifadə vasitələrinin qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərini nəzərdən keçirmək olar və bu, vacib məsələlərdən biridir.

Azərbaycan dilində zaman münasibətlərinin leksik ifadə vasitələri bu baxımdan tədqiqata cəlb edilməmişdir. Zaman münasibətlərinin leksik ifadə vasitələrinin, yəni temporal leksikanın felin zaman formaları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin bir çox mühüm məsələləri bizim dilçiliyimizdə hələ də təfsilatlı tədqiqini tapmamışdır. Bu yönümdə aparılacaq tədqiqatlar, şübhəsiz, Azərbaycan dilçiliyində funksional-semantik istiqamətin inkişafına kömək edəcək. Azərbaycan dilində temporal leksikanın qeyd edilən istiqamətdə araşdırılması və başqa dillərin, xüsusilə ingilis dilinin materiallarını cəlb etmək yolu ilə bu növ araşdırma sahəsinin genişləndirilməsi gerçəkliyin zaman münasibətlərinin bəşəri dildə ifadə edilməsi qanunauyğunluqlarının bir sıra nəzəri, eləcə də dillərin öyrədilməsi metodikasının optimallaşdırılmasına kömək edəcək praktiki məsələlərinin həlli üçün imkanlar açır.

GİRİŞ

İnsanın onu əhatə edən ətraf aləm haqqında biliklər əldə etmək, ətraf aləmin hansı elementlərdən təşkil olunduğunu və həmin elementlərin bir-biri ilə nə cür əlaqə və münasibətdə olduğunu dərk etmək, buradan əldə etdiyi bilikləri özündə saxlamaq, qazandığı müxtəlif növ bilikləri cəmiyyətin digər üzvlərinə, nəticə etibarilə sonrakı nəsillərə ötürmək arzusu və istəyi tamamilə təbiidir. Həmin təbii arzu müxtəlif növ biliklərin əldə edilməsi, qorunması və ötürülməsi üçün vasitələrin meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Bir sıra səbəblərdən insanların birgə fəaliyyətini təşkil etməyə, bilikləri qorumağa və ötürməyə imkan verən universal vasitə məhz dil oldu. Bu özünəməxsus sistem qeyri-adi çevikliyi sayəsində içindəki müəyyən vahidləri özündən xaric və özünə daxil etməklə, onların forma və məzmununu dəyişdirməklə, onların tətbiq sahəsini daraldıb-genişləndirməklə ən müxtəlif ehtiyaclar üçün uyğunlaşmağa qabildir. İnsanın fəaliyyət sahəsinin genişlənməsi, insan idrakının inkişafı yolu insanın öz fəaliyyətini gerçəkləşdirməsi üçün istifadə etdiyi dil vahidlərində və onların xarakterində inikas edir. Dili onun vahidlərinin nomenklaturasını, onun cəmiyyətdəki funksiyalarını təyin etmək yolu ilə öyrənmək, dil vahidlərinin təfəkkür vahidləri ilə əlaqəsini araşdırmaq bəşər övladına dünyanın sirlərinə vaqif olmağın hansı yollarla baş verdiyi və bu prosesdə dilin hansı rolu oynadığı barədə dolaysı yolla mühakimələr irəli sürməyə imkan vermişdir. Məhz belə yanaşma nəticəsində dilin meydana gəlməsi üçün obyektiv ilkin şərtləri müəyyənləşdirməklə bağlı bir sıra nəzəri və təcrübi məsələlərin cavablandırılmasına, mədəniyyətin digər elementləri arasında dilin möv-

qeyinin üzə çıxarılmasına kömək etmişdir. Məhz belə yanaşma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dil cəmiyyətin mövcudluğunun zəruru şərtidir. Müəyyən edilmişdir ki, dil cəmiyyətin yaddaş saxlancı və əvvəlki nəsillərin təcrübəsinin sonrakılara ötürülmə vasitəsidir. "İnsan – dil – cəmiyyət" cərgəsində "dil"in qeyri-adi mövqe tutması belə bir faktla səciyyələndirilir ki, dil kökləri etibarilə insanın psixikasının dərinliklərinə işləsə də, yalnız cəmiyyətdə meydana gələrək fəaliyyət göstərə bilər. Dilə sahib insanın mövcud olduğu, yaşadığı ətraf aləmin ayrılmaz komponentlərindən biri Zaman hesab olunur.

Zaman və insan ta qədimdən fəlsəfi problemlər sahəsinə aid olan mövzulardan olmuşdur. Bununla belə, zamanla bağlı olan və üzərində filosofların işlədiyi faktiki material ilkin olaraq müxtəlif elm sahələri çərçivəsində işlənib sistemləşdirilir ki, onların arasında fizika, astronomiya, arxeologiya, tarix, fiziologiya, psixologiya, iqtisadiyyat, sosiologiya və s. mühüm yer tutur[1]. Obyektiv gerçəkliyin təfəkkür vasitəsilə proyeksiyalandığı dil ilə bağlı elmin – dilçiliyin bu planda xüsusi yeri

---

[1] Bu barədə daha ətraflı bax: Мостепаненко А.М. Проблемы универсальности основных свойств пространства и времени, Л., Наука, 1969; Reichenbach H. The Direction of Time. Berkeley and Los Angeles,1956; Whitrow C.J. The Natural Philosophy of Time. London and Edinburgh, 1961; Тураева З.Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное (на материале англ. языка), М., «Высшая школа», 1979; Ахундов М.Д. Пространство и время в физическом познании. М.: Мысль, 1982; Головаха Е.И., Кроник А.А. Понятие психологического времени // Категории материалистической диалектики в психологии. - М.: Наука, 1988, стр. 199-215; Урманцев Ю.А., Трусов Ю.П. О свойствах времени // Вопросы философии, 1961, 5, 58-70; Яковлев В.П. Социальное время. Ростов-на-Дону: Изд РГУ, 1980.; Хасанов И. А. Феномен времени. Часть 1. Объективное время - М.: 1998.

və xüsusi rolu vardır. Bu elm vasitəsilə dünyanın müxtəlif dillərində müxtəlif cür adlansa da, Azərbaycan dilindəki “zaman” anlamı ilə birbaşa və dolayısı ilə əlaqələnən vahidlər öyrənilir. Dilçilik ədəbiyyatında geçəkliyin zaman münasibətləri ilə əlaqəli olan dil vahidləri müxtəlif səvəyyələrdə və müstəvilərdə izah edilir. Məsələn, zamanı adlandıran, onu təmsil etməyə, işarələməyə, onunla assosiasiya yaratmağa qabil olan vahidlər araşdırılır. Bu halda zamanın bir obyekt, anlayış və anlayışla əlaqəli dil vahidi kimi mövcud olması faktı aşkar, ya da üstüörtülü şəkildə qəbul edilir. Yəni son nəticədə zaman, yaxud temporal mənalı vahidlərdən söhbət gedir.

Obyektiv gerçəklikdə zaman və insan arasında münasibətlərin nəticələrini ifadə edən dil vahidləri zaman və ya temporal məna, anlam və anlayış sahəsini təmsil edir. Bununla məşğul olan tədqiqatçılar diqqəti zaman anlayışının və ya kateqoriyasının ifadə üsullarına yönəldərək temporal münasibətlərin ifadə üsulları, bu münasibətlərin linqvistik ifadə imkanları, yaxud zaman münasibətlərinin tipologiyası kimi məsələlərə müraciət edirlər. Temporal məna, anlam və anlayışların movcud olması faktı morfoloji səviyyədə zaman, yəni felin zamanı ilə birlikdə, leksik, sintaktik və hətta mətn səviyyəsində zaman, eləcə də bədii zaman, zaman sahəsi, temporallıq sahəsi, zamanın leksik göstəriciləri, temporal genişləndiricilər, leksik dəqiqləşdiricilər, indikatorlar və s. kimi termin və anlayışların dilçilik ədəbiyyatında dövriyyəyə daxil olmasına rəvac verdi. Zaman və ya temporal tematika üzrə terminologiya çoxşaxəli olmaqla bərabər, həmin terminologiyanın şərhində aydın olmayan və ya qarışıq məsələlər barədə danışmaq da mümkündür ki, bu barədə az sonra danışılacaqdır.

Söylədiklərimizdən belə qənaətə gəlmək olar ki, gerçəkliyin zaman strukturunun dildə insanın tərəfindən mənimsənilməsində iştirak edən morfoloji, leksik və sintaktik vahidlərin mütəşəkkil sistemi vardır. Bu dil vahidləri tərkibinə görə müxtəlif olub həm məzmun, həm də funksional planda təzahür edir.

Məzmun planında müxtəlif dillərdə dilin ayrı-ayrı səviyyələri üçün temporal mənası aşkar olan vahidlər fərqləndirilə bilər. Morfoloji səviyyədə belə vahidləri xüsusi zaman morfemləri, leksik səviyyədə zaman anlayışlı sözlər və ya temporal leksika, sintaktik səviyyədə sintaktik konstruksiyalar təmsil edir. Funksional planda müxtəlif dillərdə zaman məzmununun ifadə usulları baxımından ixtisaslaşmış dil vahidləri vardır.

Yuxarıda xatırlanan dil vahidləri arasında zaman mənalı sözlər və ya temporal leksika xüsusi mövqeyə sahibdir.

Temporal leksikaya mənasında zaman anlayışı olan sözlər sözlər daxildir. Onları temporal sözlər də adlandırırlar. Bir çox müəlliflərin fikrinə görə, zaman mənalı sözlərdə gerşəkliyin zaman münasibətlərinin bir-birini əvəzetmə ardıcıllığı ilə bağlı olan təbii proseslər üzərindəki müşahidələr öz təsbitini tapır. Zaman proseslərinin uzunluğunu ölçmək zərurəti zamanın ölçülməsi vasitələrinin meydana gəlməsinə gətirib çıxardı ki, bu da zamanın ölçü vahidlərini bildirən müvafiq qrup sözlərin üzə çıxması ilə nəticələndi. "İnsanın zaman daxilində özünün mövcudluğunu dərk etməsi onun yaş dövrlərinin adlarını bildirən sözlərin (məs., *uşaqlıq*, *gənclik*, *yeniyetməlik* və s.), eləcə də özünün tarixini, onun ayrı-ayrı

dövrlərini (məs., *keçmiş, indi, gələcək, əbədiyyət, əsr* və s.) əks etdirən sözlərin meydana gəlməsinə gətirib çıxardı”[1].

Zamana münasibətdə dil vahidlərinin kompleks təhlili, onların formalaşması mexanizminin nəzərdən keçirilməsi geniş faktik materialın, eləcə də artıq mövcud olan tədqiqatların nəticələrinin sərf-nəzər edilməsini tələb edir.

A. Temporal leksikanın tədqiqinə dair

Hər bir tədqiqat işinə verilən mühüm tələblərdən biri də əvvəllər əldə edilmiş nəticələrə bələd olmaq və onlardan səmərəli istifadə etməkdir. Bu baxımdan temporal leksikanın öyrənilməsinin müasir vəziyyətinə diqqət yetirilməsi müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də temporal leksikanın araşdırıldığı tədqiqatlara nəzər salmaq lazım gəlir. Müxtəlif dövrlərdə, xüsusən də XX yüzilliyin ikinci yarısından başlayaraq bir çox dilçilər müxtəlif dillərdə temporal mənalı sözləri tədqiqata cəlb etmişlər. Temporal leksikanın sistemli şəkildə öyrənildiyi rus və ingilis dillərini bu cəhətdən xüsusi qeyd etmək lazımdır. Temporal leksika həmin dillərin, eləcə də başqa dillərin materialları əsasında və ya müqayisəli şəkildə həm sinxron, həm də diaxron planda öyrənilmişdir.

Bu və ya digər səpkidə aparılan tədqiqat işlərində əsasən ayrılıqda götürülmüş bir dilin materialları tədqiq edilir[2] və

---

[1] Потаенко Н.А. Время в языке, Пятигорск: ПГЛУ, 1996, с. 24.

[2] Всеволодова М.В. Способы выражения временных отношений в современном русском языке. М., 1975; Каращук В.А. Темпоральные прилагательные в современном русском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Ташкент, 1978; Клименко А.П. Существительные со значением времени в русском языке, Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Минск,

ya iki, yaxud daha çox dilin müqayisəli, tipoloji təhlili verilir[1].

Bu tədqiqatlar biri-birindən araşdırılan materialın həcminə görə də seçilir. Onlarda tədqiqat spektri ayrıca temporal leksemin, kök-sözün təhlilindən tutmuş[2], leksik-semantik və leksik-qrammatik sistemə qədər genişlənir[3].

Bu sahədə aparılmış bir sıra işlərdə zaman kateqoriyasının ekstralinqvistik və linqvistik reallıqları, zaman anlayışları və onların dildə ifadəsinin nisbəti kimi məsələlər təhlil olunur, zamana tarixi, kulturoloji hadisə olaraq yanaşılır. Belə tədqiqatlar artıq dar linqvistik çərçivədən çıxır, fəlsəfə, kultu-

---

1965; Морковкин В.В. Опыт идеографического описания лексики (Анализ слов со значением времени в русском языке). М., 1977; Рудометкина М. И. Слова категории времени (на материале английского языка), Автореф. дисс. ... канд. филол. наук, Киев, 1972; Василенко О.В. Функционирование наречий времени современного английского языка в текстах различных стилей. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Киев, 1998; Атаева А. Лексические средства выражения времени в туркменском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук, Ашгабат, 1993.

[1] Волянская И.В. Лексико-семантические особенности существительных, обозначающих единицы измерения времени в английском и русском языках. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. М., 1973; Аскарова А.Х. Семантические процессы в рамках лексико-семантического макрополя времени (на материале русского, английского и немецкого языков). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Саратов, 1992.

[2] Балясникова Л.А. Лексико-семантическое развитие слов с этимологическим корнем *доб-* (из истории корнеслова русского языка). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Л., 1974.

[3] Шепин А.Г. Лексико-грамматичесое поле времени в современном русском языке (Время в поэтической речи), Иркутск, 1974; Щербин В.К. Общее и специфическое в лексико-семантических системах близкородсвенных языков (На материалах русской и белорусской пространственной и временной лексики). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Минск, 1983.

rologiya, psixologiya və dilçilik kimi elm sahələrinin qovşağında baş verən hadisələri araşdırır[1].

Yuxarıda haqqənda söhbət açdığımız tədqiqat işləri arasında temporal mənalı sözləri əhataetmə baxımından V.V.Morkovkinin rus dilində zaman mənalı leksikanın ideoqrafik təsvirinə həsr olunmuş tədqiqatı xüsusi seçilir. Müəllif sözlərin əlifba sırası ilə deyil, məna yaxınlığına görə yerləşdirildiyi ideoqrafik lüğətlərin yaradılması üçün temporal leksikanı zaman mənalarının aşkarlanması məqsədilə araşdırır. Rus dilinin izahlı lüğətlərindən toplanmış və tərkibində *zaman* («время») sözünün və onun ideoqrafik sinonimlərinin olduğu leksik vahidlərin lüğət definisiyalarının təhlili əsasında konkret leksik-semantik söz qruplarına xas olan əsas zaman mənalarını aşkarlayan müəllif həmin mənaları semantik cəhətdən eynicinsli qruplara bölür. Müəllif bu bölgü əsasında təqdim olunan zaman mənalarının siyahısında ümumi mənaların ardıcıl parçalanması (xırdalanması) nəticəsində xüsusi mənaları üzə çıxarır. Tədqiqatda leksik zaman sahəsi nisbi və qeyri-nisbi zaman olmaqla ikişaxəli semantik ağac şəklində təsəvvür edilir. Burada hər bir qrupa daxil edilmiş zaman anlayışlı sözlər 23 əlamət üzrə təsnif edilir[2].

Rus dilində temporal isimlərin, sifətlərin və zərflərin ifadə etdiyi zaman mənalarının müfəssəl və dərin təhlili

---

1 Караулов Ю.Н. Языковое время и языковое пространство // Вестник МГУ. М., 1970, № 1, с.61-73; Маковский М.М. «Картина мира» и миры образов (Лингвокультурологические этюды) // Вопросы языкознания, М., 1992, № 6, с.36-53; Юрченко В.С. Реальное время и структура языка // Вопросы языкознания, М., 1993, № 3, с.36-47

2 Морковкин В.В. Опыт идеографического описания лексики (Анализ слов со значением времени в русском языке). М., 1977 с. 86-92

T.A.Lisitsina tərəfindən verilmişdir. Tədqiqatçı qeyd edilən temporal leksikanın semantik təsnifatı üçün nitq momenti ilə əlaqənin (nisbətin) olub-olmadığı əlamətini götürür. Bu əlamətə əsasən bütün temporal leksika iki böyük leksik-semantik qrupu bölünür: 1) nisbi zaman mənalı leksika; 2) qeyri-nisbi zaman mənalı leksika. Birinci qrup üçün əsas əlamət nitq momenti ilə əlaqənin olması, ikinci qrup üçün əsas əlamət nitq momenti ilə əlaqənin olmamasıdır. Hər bir qrup mikroqruplara ayrılır və onların ümumi və fərqli cəhətləri aşkarlanır. Dəqiq müəyyənləşdirilmiş semantik meyarlara əsaslanan və bütün temporal leksikanı əhatə edərək təqdim edən bu təsnifatı rus dilinin temporal leksikasının təsnif edilməsində uğurlu addım saymaq olar[1] .

Temporal leksikanın təhlilində A.X.Askarovanın tətbiq etdiyi yanaşma tərzi də maraq doğurur. İngilis, rus və alman dillərinin materialları üzrə leksik-semantik zaman makrosahəsindəki semantik prosesləri izləyən tədqiqatçı zamanın obyektiv rəngarəngliyinin əks olunmasında müxtəlif səviyyəli mücərrədləşmə prinsipindən çıxış edərək birlikdə leksik-semantik zaman makrosahəsini əmələ gətirən beş müstəqil heterogen leksik-semantik sahə (LSS) fərqləndirir: LSS I «təbii şəraitin hissi qavranılan konkret sikllləri» (təbiət zamanı); LSS II «insanın həyat vəziyyətinin siklləri» (insan zamanı); LSS III «zamanın konkret ölçülməsi» (sosial zaman); LSS IV «ümu-

[1] Лисицина Т.А. Лексика с временным значением в современном русском языке (существительные, прилагательные, наречия) – В кн. Исследования по семантике. Вып. 2. Уфа, 1976, с. 12-26.

mi(ləşdirilmiş) zaman» («обобщенное время»); LSS V «rel-yativ zaman»[1].

Həmin əsərdə zaman kateqoriyasının dərin konseptual təhlili verilmişdir. LSS-dəki semantik proseslər orada sinxron və diaxron planda nəzərdən keçirilir. Bunlarla bərabər, müəllifin bəzi müddəaları ilə razılaşmaq çətindir. Məsələn, tədqiqatçıya görə, LSS I və LSS II temporallıq makrosahəsinin nüvəsini təşkil edir, digər LSS-lər isə onlarla növ münasibətində qalır: “Makrosahənin nüvəsi denotativ oriyentasiyalı sahələrdir: LSS I ...(təbiət zamanı) və LSS II ... (insan zamanı). Zamanın kəmiyyət aspekti və zamanın mücərrəd dərk olunması ilə bağlı olan sahələr LSS I və LSS II əsasında meydana çıxmışdır və onlarla növ münasibətindədir...”[2]. Genetik baxımdan bu mülahizənin doğruluğuna şübhə edilmir. Lakin müasir semantik sahə nəzəriyyəsinə görə, sahənin nüvəsini ən mücərrəd leksemlər təşkil edir. Bu mücərrəd mənalı leksemlər daha konkret mənalı digər vahidlərin müvafiq sahəyə aid edilib-edilməməsində identifikator rolunu oynayır. Azərbaycan və ingilis dillərində leksik temporallıq sahəsinin modelini qurarkən, sahənin nüvəsini təşkil edən elementləri üzə çıxararkən məhz bu prinsipə əsaslanmışıq[3].

Temporal leksikanın (isimlərin, sifətlərin, zərflərin) ifadə etdiyi zaman mənalarının təfsilatlı diferensiasiyasına

---

[1] Аскарова А.Х. Семантические процессы в рамках лексико-семантического макрополя времени (на материале русского, английского и немецкого языков). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Саратов, 1992, с. 9-14.

[2] Yenə orada, s. 9.

[3] Bax: İlham Tahirov. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, Nurlan, 2007, s. 114-125.

həsr olunmuş tədqiqatlardan biri M.Rudometkinaya məxsusdur. O, tədqiqatını ingilis dilinin materialları üzrə aparmışdır. Mənasında zaman anlayışı olan sözləri tədqiqatçı semantik baxımdan *lokalizatorlar*, *korrelyatorlar* və *modifikatorlar* adı altında üç qrupa ayırır və hər bir qrupu yarımqruplara bölür. Məsələn, *lokalizatorlar* qrupu *zaman ölçüləri* və *triada* (üçlük) yarımqruplarına ayırılır; *korrelyatorlar* qrupunda *öncəgəlmə*, *eynizamanlılıq*, *sonragəlmə* və *aralıq* nisbətli yarımqruplar fərqləndirilir; *modifikatorlar* qrupunda *uzunluq*, *təkrarlıq* və (*son*) *hədd* bildirən yarımqruplar özünə yer almışdır[1].

İngilis dilində temporal leksikanın leksik-semantik sahə şəklində araşdırıldığı tədqiqat işlərindən birində temporal leksik vahidlər dominant semantik əlamət əsasında iki cərgəyə bölünür. Bunlardan birincisinə mənasında zaman kəsiyi (müddət), zaman anı və sonsuzluq olan sözlər daxil edilir və onlar xətti (mənalı) vahidlər cərgəsi adlandırılır. İkincisinə zaman münasibəti ifadə edən sözlər daxil edilir və əlaqələndirmə mənalı vahidlər cərgəsi olaraq qəbul edilir. Tədqiqatda göstərilir ki, xətti vahidlərin əksəriyyəti dildə daha qədim zaman leksikasını təmsil edir və dilin əsas lüğət fonduna daxil olur. Məhz bu cərgənin vahidlərinin öyrənilməsi hər konkret bir dildə perseptual zamanın təşəkkülünü və inkişafını izləməyə imkan verir[2].

---

[1] Рудометкина М. И. Слова категории времени (на материале английского языка). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Киев, 1972.

[2] Жалейко Р.А. Перцептуальное время и его выражение в функционально-семантическом поле темпоральности (на материале англ. языка). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. М., 1980.

Müasir ingilis dilində müxtəlif üslublu mətnlərdə zaman zərflərinin funksionallığına həsr olunmuş tədqiqat istər bütövlükdə bir nitq hissəsi kimi zərf haqqında bilgilərin zənginləşdirilməsi, istərsə də temporal leksik vahidlərin nitqdə funksionallığı baxımından maraq doğurur[1]. Burada zərflər, M.İ.Rudometkinanın tədqiqatında olduğu kimi, *lokalizatorlar, korrelyatorlar* və *modifikatorlar* qrupuna bölünərək təsnif edilir.

N.A.Potayenko fransız dilində zaman mənalı sözlərin lüğətlərdə verilmiş definisiyaları əsasında temporal leksikanın təşkili prinsiplərini üzə çıxarmağa cəhd edərək zaman sahəsinin struktur-semantik modelini təklif edir[2]. Onun təklif etdiyi modeldə zaman sahəsi bir neçə qrupdan ibarətdir: 1) zamanı real obyekt kimi təqdim edən sözlər, yəni *substantivatlar* qrupu. Belə sözlərin mənasında zaman "uzunluq" («длительность») və ya "uzunluq nöqtəsi" («точка длительности») kimi təsəvvür edilir. 2) Zaman aidiyyəti, zaman daxilində nisbət, əlaqə bildirən sözlər, *korelyatorlar* qrupu; 3) Gerçəklikdəki hadisələrin səciyyəsini aşkara çıxararaq, onları zaman daxilindəki müddət, uzunluq baxımından səciyyələndirən sözlər, *parametrizatorlar* qrupu; 4) Mənasında temporallıq olmayan, amma temporallığı özündə zəruru element kimi ehtiva edən sözlər, *implikatorlar* qrupu.

---

[1] Василенко О.В. Функционирование наречий времени современного английского языка в текстах различных стилей. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Киев, 1998.

[2] Потаенко Н.А. Словарные дефиниции как средство выявления принципов организации лексики (на материале слов со значением времени во французском языке) // вопросы языкознания. М., 1980. № 5, с.33-45.

Azərbaycan dilçiliyində temporal leksikanın araşdırılmasına həsr olunmuş xüsusi tədqiqat işləri yoxdur. Lakin həmin məsələyə ötəri nəzər salınması, temporal leksikaya aid müəyyən nümunələrin sadalanması hallarına rast gəlmək olar.

Azərbaycan dilində felin zamanlar sisteminin, zaman formalarının ümumi və xüsusi məna xüsusiyyətlərinin əhatəli şəkildə təhlil və təsvir olunduğu tədqiqatlarda müəlliflər əsas diqqəti fel formasının müstəqil şəkildə, digər ifadə vasitələrinin köməyi olmadan ifadə etdiyi məna xüsusiyyətlərinə yönəltmişlər. Amma bununla bərabər, həmin tədqiqatlarda fel formalarının kontekstlə bağlı zaman mənalarının ifadəsində leksik vasitələrin, əsasən zaman zərflikləri funksiyasında işlənən leksik vahidlərin rolu barədə ara-sıra qeydlərə rast gəlmək olur[1]. Belə tədqiqatlarda diqqəti cəlb edən cəhət ondan ibarətdir ki, felin zaman formalarına həsr edilmiş araşdırmalarda leksik vasitələrə dair cüzi material olsa belə, zamanın müxtəlifsəviyyəli ifadə vasitələrinin qarşılıqlı əlaqəsi hadisəsi bu işlərdə sezilmiş və nəzərə alınmışdır.

Son dövrlərdə dilçiliyimizdə Azərbaycan dilində felin zaman formalarının başqa dillərlə, xüsusilə ingilis dili ilə müqayisəli şəkildə araşdırıldığı bir sıra tədqiqatlarda və qrammatika kitablarında zamanın leksik ifadə vasitələrinə

---

[1] Bax: Axundov A.A. Felin zamanları, Bakı, 1961; Əfəndiyeva T. Felin keçmiş zaman formaları. Bakı, «Nurlan», 2005; Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. 3-cü hissə. Bakı, Maarif, 1983; Müasir Azərbaycan dili, II cild, Morfologiya. Bakı, Elm, 1980; Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya (ikinci nəşr). Bakı: Bakı universiteti nəşriyyatı, 2002; Məşədiyev Q.İ. Zaman zərflərinin semantikası // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Ədəb., dil və incəsənət seriyası, 1976, № 4, s. 88 – 94; Məşədiyev Q.İ. Zaman zərflərinin semantik xüsusiyyətləriniə dair // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 1976, №3 s. 71- 74 və s

nəzər yetirilmişdir[1]. Yuxarıda qeyd edilmiş tədqiqatlarda olduğu kimi, bunlarda da əsasən temporal zərflər araşdırılır, zaman nisbətinin dəyişməsində belə zərflərin rolundan danışılır.

Müxtəlif cümlə üzvəri arasında meydana çıxan zaman münasibətləri Azərbaycan dilinin sintaksisinə aid yazılmış kitablarda araşdırılır. Bu kitablarda zaman münasibətlərinin müxtəlif növ söz birləşmələri və hallar ilə ifadəsində zaman anlayışlı sözlərə və zaman zərfliklərinə toxunulmuşdur[2].

Zaman anlayışlı sözlərin araşdırıldığı tədqiqatlardan biri Azərbaycan dilinin leksik-semantik sisteminə həsr olunmuşdur[3]. Bu tədqiqatda Azərbaycan dilinin leksik-semantik sisteminin öyrənilməsinin nəzəri əsasları nəzərdən keçirilir, bu sahədə aparılan tədqiqatların metodikası və onların yekunlarına müəllif baxışı ortaya qoyulur. Müəllifin dillərin leksik siste-

---

[1] Cahangirov F.F. Perfekt zamanlar, Bakı, Elm, 2000.; Cəfərova B. İngilis və Azərbaycan dillərində felin zamanlar sistemi. Bakı, 2004; Məmmədov Z.M. İndiki və gələcək zaman formalarının potensial məna komponentlərindən biri haqqında: Alman və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında // Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi ali məktəblərinin elmi əsərləri. Dillər və ədəbiyyat seriyası, 1975, № 3, s. 75-81; Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 1979; Rəhimov M.Y. Fransız və Azərbaycan dillərində gələcək zaman formalarının qrammatik və məna xüsusiyyətləri haqqında // Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1971, № 1, s. 73-77; Sadıqov R. Müxtəlifsistemli dillərdə obyektiv və qrammatik zaman əlaqələri. Bakı, Nurlan, 2004; Гусейнова Л. Система длительных времен глагола (на материале английского и азербайджанского языков). Баку, Нурлан, 2006.

[2] Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2004; Müasir Azərbaycan dili. III cild. Sintaksis. Bakı, Elm, 1981; Abdullayev Ə. Z., Seyidov Y. M., Həsənov A. Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə, Bakı, Maarif, 1985.

[3] Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm, 1984.

minin sinxron planda öyrənilməsinin perspektivləri barəsində mülahizələri də maraq doğurur. Əsərin müəyyən hissəsi zaman adlarının semantik sisteminə həsr olunmuşdur. Burada müəllif zaman vahidlərini, gün, ay, fəsil, il adlarını araşdırmış, zaman adlarından törəmə tematik söz qruplarını üzə çıxarmışdır.

Temporal leksika həm ayrı-ayrı türk dillərinin materialları üzrə, həm də türk dillərinin digər dillərlə müqayisəsi zəminində müəyyən dərəcədə öyrənilmişdir.

Məsələn, türkmən dilində zamanın leksik ifadə vasitələri ayrıca monoqrafik tədqiqat obyekti olaraq araşdırılmışdır[1]. Tədqiqatda zamanın leksik ifadə vasitələri funksional-semantik temporallıq sahəsinin bir komponenti kimi öyrənilərək sistemləşdirilmiş, leksik vasitələrlə realizə edilən temporal mənalar üzə çıxarılmış, qeyri-felli və yarımçıq cümlələrdə, eləcə də xəbəri vasitəli şəkil formalarında işlənən fellərlə ifadə olunan cümlələrdə zamanın leksik ifadə vasitələrinin reallaşdırdığı funksiyaların müəyyənləşdirilməsinə cəhd edilmişdir. Temporal leksikanın araşdırıldığı bütün tədqiqatlarda olduğu kimi, türkmən dilinin temporal leksik vahidlərinin semantik və komponent təhlili də onların izahlı lüğətlərdə qeydə alınmış lüğət definisiyaları əsasında aparılmışdır. Bu tədqiqatda temporal leksikanın əhatə dairəsi frazeologizmlər və sabit birləşmələr hesabına genişləndirilir.

Müasir özbək dilində temporal leksika semantik-sintaktik və morfoloji-sintaktik planda araşdırılmış, temporal birləşmələrin leksik-morfoloji əsası və onların struktur model-

---

[1] Атаева А. Лексическая средства выражения времени в туркменском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Ашгабат, 1993.

ləri aşkarlanmış, temporal birləşmələrin tipləri və onların dilin sintaktik quruluşu sistemində yeri müəyyənləşdirilmişdir[1]. Müasir özbək dilində temporal birləşmələrin iki tipinin olduğunu iddia edən müəllif onları yanaşma və idarə əlaqəsi əsasında formalaşan birləşmələr şəklində təsnif edir.

Temporal leksika qırğız dilinin materialları üzrə rus dili ilə müqayisəli planda tədqiq edilmişdir[2]. Tədqiqat temporal isimlər əsasında aparılmış və qırğız dilində temporal mənalı 100-ə qədər isim leksik-semantik və struktur-semantik cəhətdən rus dilinin materialları ilə qarşılaşdırılmışdır.

Cənub-qərb qrupu türk dillərinin materialları əsasında zərfləri araşdırmış Ə.Q.Quliyevin tədqiqatı yuxarıda sadalananlardan araşdırma səpkisi cəhətdən fərqlənir. Bu tədqiqatın bir hissəsi Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərində *bayaq, indi, bildir, bugün, daha, dün//dünən, ertə, erkən, ikindi, tez* və s. əsli temporal zərflərin tarixi-müqayisəli səciyyəsinə və onların kök morfemlərinin bərpasına həsr edilmişdir[3].

B. Temporal terminologiya haqqında

Yuxarıda zaman və ya temporal tematika üzrə terminologiyanın çoxşaxəli olması ilə bərabər, həmin termino-

---

[1] Шадманкулова Д. Х. Способы и средства выражения временных отношений в современном узбекском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Ташкент, 1990.

[2] Сыдыков А.Н. Лексико-семантическая микросистема со значением времени в русском и киргизском языках (на материале имен существительных). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Бишкек, 1996.

[3] Гулиев А.Г. Наречие в тюркских языках юго-западной группы. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Баку, 1983.

logiyanın şərhində aydın olmayan və ya qarışıq məsələlərin olduğu barədə danışmışdıq. Temporal leksikanın tədqiqinə həsr edilmiş araşdırmaları nəzərdən keçirdikdən sonra, bu tədqiqatlarda, eləcə də Azərbaycan, rus və ingilis dillərində nəşr olunmuş dilçilik ədəbiyyatında yer almış temporal terminologiya, yəni zaman anlayışı üçün istifadə edilən terminlər barədə danışmağı lazım bilirik. Öncə zamanla bağlı ümumi terminləri, sonra isə temporal leksikaya dair terminləri nəzərdən keçirəcəyik.

T.Deşeriyeva zaman kateqoriyasının fiziki, fəlsəfi və linqvistik mahiyyətinə həsr etdiyi məqaləsində «zaman kateqoriyasının linqvistik aspekti» («лингвистический аспект категории времени»), «linqvistik zaman» («лингвистическое время»), «dil zamanı formaları» («языковые временные формы») terminlərindən istifadə edir[1]. «Лингвистический аспект категории времени» və «лингвистическое время» terminlərini sinonim kimi işlədən müəllif yazır: «Zaman kateqoriyasının linqvistik aspekti və ya linqvistik zaman dedikdə biz həmin kateqoriyanın fiziki və fəlsəfi aspektlərinin mahiyyətinin dil vasitələri ilə ifadə üsullarının bütün məcmusunu nəzərdə tuturuq»[2]. Müəllif «языковые временные формы» dedikdə zaman münasibətinin dildə müxtəlif ifadə üsullarını (morfoloji, sintaktik, leksik, kontekstual) nəzərdə tutur[3].

«Linqvistik zaman» anlayış-termininin tamamilə başqa mənada işlədən M. Makovski onu dildəki dəyişmələrin tarixi

---

[1] Дешериева Т.И. Лингвистический аспект категории времени в его отношении к физическому и философскому аспектам //ВЯ, 1975, №2, с.111-117.

[2] Yenə orada, c. 111.

[3] Yenə orada, s. 112.

inkişaf prosesi ilə bağlayaraq, sinxron və diaxron planda dil sisteminin xassələri ilə əlaqələndirir[1]. M. Makovski linqvistik zamana müraciət edərkən iki cəhəti fərqləndirməyi tövsiyə edir: 1) *dilin dəyişməsi və mövcudluğunun hərəkətverici qüvvələrindən biri* kimi linqvistik zamanın öyrənilməsi və 2) *dildə zamanın ifadəsinin* (məsələn, qrammatik formalar, leksik mənalar, söz birləşmələrinin köməyilə) tədqiq edilməsi (ayırma mənimdir—T.İ). Məqalədə «linqvistik zamana» belə bir tərif verilir: «Linqvistik zaman dil strukturlarının təbii yüksələn xətlə inkişafının mövcudluq forması olub, öz-özünə dildəki dəyişmələrin bilavasitə səbəbi ola bilmir, dil kontiniumlarında onların struktur xüsusiyyətlərindən və onlara təsir göstərən dildaxili, dilxarici və sosial amillərdən asılı olaraq, həmin prosesləri sürətləndirməklə və ya ləngitməklə, yaxud onlar tərəfindən neytrallaşdırılmaqla, qeyri-bərabər şəkildə təzahür edir»[2]. Göründüyü kimi, müəllif linqvistik zamana dil vahidlərinin diaxron planda öyrənilməsi baxımından yanaşır.

«Dil zamanı»nı («языковое время») «linqvistik zaman»la qarışdırmamağı məsləhət görən E.Tarasovanın fikrincə, «dil zamanı»nı müxtəlif səviyyəli dil vasitələrinin, dərk edən subyektdən asılı olmayaraq dildə mövcud olan müxtəlif dil vahidlərinin və strukturlarının sistemi kimi başa düşmək lazımdır. «Linqvistik zaman»ı isə tədqiqatçı dilin metadil funksiyasını əks etdirən «ikinci dərəcəli» anlayış kimi izah edir: linqvistik zaman «özü özünü «dərk edən», təsvir edən

---

1 Маковский М. М. Понятие лингвистического времени // Иностранные языки в школе, 1976, № 6, с. 3.

2 Маковский М. М. Понятие лингвистического времени // Иностранные языки в школе, 1976, № 6, с. 3.

dildir, linqvistik zaman dil zamanının xarakteri haqqında elmi təsəvvürləri ifadə edir və ona (dil zamanına) müxtəlif yanaşma və interpretasiyalara imkan verən baxışlar sistemidir»[1]. Başqa sözlə desək, tədqiqatçı dil zamanını və linqvistik zamanı bir-birindən ontoloji və qneseoloji anlayışlar kimi fərqləndirir.

Qərbi Avropa dillərinə həsr olunmuş bir çox tədqiqat əsərlərində «linqvistik zaman» anlayışı «qrammatik zaman» məfhumu ilə eyniləşdirilir. «Linqvistik zaman» termini altında felin tərz-zaman sistemi çərçivəsində zaman münasibətlərinin ifadə edilməsi başa düşülür[2].

«Qrammatik zaman» termininin məna yükünü, fikrimizcə, ənənəvi nöqteyi-nəzər təşkil edir. Bu terminlə obyektiv real zamanın dildəki ifadəsi nəzərdə tutulur, obyektiv real zaman və qrammatik zaman qarşılaşdırılır. Bu da onunla izah edilməlidir ki, «qrammatika» termini əvvəllər bu və ya digər dilin qrammatik quruluşunu, yəni sözlərin dəyişmə və birləşməsinin qanunauyğun şəkildə mövcud olmasını və fəaliyyət göstərməsini ifadə etmişdir. «Bu mənada qrammatika tamamilə obyektiv səciyyə daşıyır, yəni o, dilin özünəməxsus mexanizmini əks etdirir»[3]. Digər tərəfdən, dilçiliyə dair qədim nəzəriyyələrdən yaxşı məlumdur ki, yunan dilinin qrammatikasının müəllifi olan Frakiyalı Dionisiyə görə, «qrammatika»

---

[1] Тарасова Е.В. Языковое поле темпоральности в синхронии и диахронии, Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. Краснодар, 1993, с. 18.

[2] Declerck Renaat. Tense in English. Its structure and use in discourse. London and New York, 1991; Nordlander Johan. Towards a Semantics of Linguistic Time. Exploring Some Basic Time Concepts with Special Reference to English and Krio, Umea University, 1997.

[3] Axundov A.A. Ümumi dilçilik, Bakı,1979, s.144.

dil haqqında biliklərin məcmusu, yəni, ümumiyyətlə, dil haqqında elm demək idi[1]. Başqa sözlə desək, *qrammatika* müasir anlamdakı *linqvistika* anlayışının sinonimi olaraq işlənirdi. Təsadüfi deyildir ki, iki müxtəlif elm sahəsinə aid edilən məntiqi və qrammatik kateqoriyalar fərqləndirilir. Onların qarşılıqlı əlaqələrinə aid dilçilik ədəbiyyatında xeyli miqdarda araşdırmalara rast gəlmək olar[2]. İndi «qrammatik zaman» dedikdə felin zaman kateqoriyası nəzərdə tutulur. «Qrammatik zaman» termininin ilkin məna tutumunda, əgər belə demək mümkünsə, daralma baş vermişdir.

XX əsrin sonlarında meydana gələn *temporallıq* termini latın dilindəki *tempus* «zaman» sözündəndir. Əldə olan dilçilik terminləri lüğətlərinin heç birində «temporallıq» terminino təsadüf edilmir. Rus dilçiliyində sözügedən problemlə əlaqədar ədəbiyyatın araşdırılmasından belə qənaətə gəlmək olur: *temporallıq elə bir konseptual kateqoriyadır ki, onun əsasında iş, hal və hərəkətin zaman səciyyəsi dayanır*[3]. Tədqiqatlardan o da aydın olur ki, «temporallıq» termininin özünün ehtiva etdiyi məna yükündə də müxtəliflik nəzərə çarpır. Rus və slavyan dillərinin materialları əsasında temporallıq leksik-semantik sahəsinə həsr etdiyi tədqiqatında D.Q.İşuk «temporallığı» belə müəyyənləşdirir: «Temporallıq, bir tərəfdən, obyektiv (real) zamanla, digər tərəfdən, gerçəkliyin zaman münasibətlərinin insanların şüurunda əks olunması, inikası ilə, yəni

---

1 Античные теории языка и стиля, М-Л, 1936, с.106.

2 Мещанинов И.И. Соотношение логических и грамматических категории - В сб.: Язык и мышление. М., 1967; Панфилов В.З. Грамматика и логика. М.-Л., 1963.

3 Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. Изд. Наука, Л., 1990, с. 5.

konseptual və perseptual zamanla əlaqəli olan obyektiv-subyektiv kateqoriyadır»[1].

Temporallığa eyni baxış bucağından yanaşmanı E.V. Tarasovanın araşdırmalarında müşahidə edirik. «Dil zamanı» anlayışını bütövlükdə «temporallıq» olaraq qəbul edən tədqiqatçı həmin terminin məna tutumunu bir qədər genişləndirir: «Dil zamanını (= temporallığı) insanın dil və ekstralinqvistik fəaliyyəti arasında münasibəti müəyyənləşdirən kateqoriyalara aid etmək olar... Dil zamanı real zamanın perseptual zaman vasitəsilə ifadəsidir... Beləliklə, temporallıq (=dil zamanı) gerçəkliyin xüsusi dərk olunma forması kimi təsəvvür oluna bilən özünəməxsus ikiplanlı obyektiv-subyektiv kateqoriyadır və özündə real, perseptual və individual zamanların xassələrini birləşdirir»[2].

Felin zaman formalarını dəqiqləşdirən və ya müşayiət edən, bu formaların qrammatik mənaları ilə oxşar mənalar ifadə edən leksik zaman göstəriciləri, yaxud zamanın leksik göstəriciləri anlayışı XX əsrin 60-cı illərinin sonlarından etibarən dilçilik ədəbiyyatında istifadə edilməyə başlanır. Həmin anlayışın meydana çıxması A.V. Bondarkonun[3] funksional-semantik kateqoriyalar və E.V.Qulıqa və E.İ. Şen-

---

[1] Ищук Д.Г. Лексико-семантическое поле как выражение концептуальной модели времени в языке. Дисс...канд.филол. наук. СПб, 1995, с. 31.

[2] Тарасова Е.В. Языковое поле темпоральности в синхронии и диахронии. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. Краснодар, 1993, s. 20.

[3] Бондарко А.В. К проблематике функционально-семантических категорий // Вопросы языкознания, 1967, № 2, с. 75-83; Бондарко А.В. Основы функциональной грамматики: Языковая интерпретация идеи времени. СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1999; Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. Изд. Наука, Л., 1990.

delsin leksik-qrammatik, yaxud qrammatik-leksik sahələr haqqında nəzəriyyələrinin inkişafı ilə bağlı olmuşdur[1]. Məlum olduğu kimi, belə sahələrin strukturu nüvə və ya mərkəzdən, üstəgəl onunla qarşılıqlı əlaqədə olan periferiyadan ibarət olur. Sahənin strukturunda nüvə və ya mərkəz funksiyasını qrammatik kateqoriyalar, periferiya funksiyasını leksik, leksik-qrammatik və digər dil vasitələri yerinə yetirir.

Çox vaxt leksik və leksik-qrammatik vasitələri bir-birindən fərqləndirmədən ümumi şəkildə leksik vasitələr adı altında təqdim etmişlər. Leksik vasitələrə adətən zaman zərfləri, temporal isimlərin sözönü + hal şəkilçiləri ilə əmələ gətirdikləri birləşmələr, temporal isimlərin sifət və əvəzliklərlə birləşmələri aid edirlər.

Bir sıra tədqiqatlarda leksik və leksik-qrammatik vasitələrin fərqləndirilməsi istiqamətində mülahizələr irəli sürülmüşdür. Zamanın leksik ifadə vasitələrinə yalnız zaman zərfləri aid edilərək göstərilir ki, bu zamanın dildə ayrı-ayrı sözlər vasitəsilə ifadə edilməsidir[2].

M. V. Vsevolodova zaman münasibətlərinin ifadəsində leksik-qrammatik ifadə vasitələrinin rolunu tədqiq edərək onları ad nitq hissələrindən yaranan temporal genişləndiricilər adlandırır. O, temporal genişləndiricilərin və zərflərin linqvistik zaman kateqoriyası sistemində müxtəlif yarımsistemlərə aid olduğunu qeyd edir. Onun fikrincə, temporal zərflər zamanın leksik ifadə vasitələrinə aiddir, çünki hər birinin

---

[1] Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексическое поле в современном немецком языке. М., 1969.

[2] Моисеев А.И. слова со значением времени в современном русском языке. – В кн. Слово в лексико-семантической системе языка. Л., 1973, с. 92-95.

mənası həmin leksem vasitəsilə təqdim olunur. Temporal genişləndiricilərin mənası isə söz formasında təsbit olunur, qrammatik məna daşıyır[1] . Bu müddəanı qəbul edən bir sıra tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, leksik zaman göstəricilərinin tərkibi, yəni zamanın leksik ifadə vasitələrinin sayı zaman zərflərinə sinonim olan frazeoloji tərkiblər və sabit birləşmələr hesabına genişləndirilə bilər[2].

Müxtəlif dillərin materialı üzrə zamanın leksik ifadə vasitələrinin semantikasının və funksionallığının öyrənilməsinə həsr edilmiş tədqiqat işlərində "zamanın leksik göstəriciləri" («лексические показатели времени»)[3], "zamanın leksik dəqiqləşdiriciləri" («лексические уточнители времени»)[4], "zamanın leksik müşayiətçiləri" («лексические сопроводители времени»)[5], "zamanın leksik indikatorları" («лексические индикаторы времени»), zamanın leksik

---

[1] Всеволодова М.В. О семантическом согласовании глаголов и именных темпоральных распространителей // Вопросы языкознания, 1979, № 1, с. 103-113.

[2] Алехина А.И. Фразеологическая единица и слово. К исследованию фразеологической системы. Минск, 1979, с. 11-12.; Семергей Р.А. Лексические показатели времени в современном русском языке (наречие и наречные выражения). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Л., 1983, с. 8-9

[3] Семергей Р.А. Лексические показатели времени в современном русском языке (наречие и наречные выражения). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Л., 1983, с.4.

[4] Демченко И.Г. Лексические уточнители временных отношений в современном немецком языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. М., 1973, с. 5.

[5] Шендельс Е.И. О грамматико-лексическом подходе к языку. – В. кн. Лингвистика и методика в высшей школе. М., 1970, с. 13-23.

lokalizatorları («лексические локализаторы времени»)[1], "zamanın leksik təyinedicilәri" (лексические определители времени)[2] və s. terminlərə rast gəlinir. Göründüyü kimi, bu terminlərdə zamanın leksik ifadə vasitələrinin əsas təyinatı, yəni felin zaman formaları ilə ifadə olunan zaman mənalarının göstəricisi, müşayiətçisi, dəqiqləşdiricisi, indikatoru, lokalizatoru olduğu bildirilir, vurğulanır.

Zamanın leksik ifadə vasitələri ilə bağlı sadaladığımız terminlərin heç birinə əldə olan dilçilik terminləri lüğətində rast gəlinmir. Bu da göstərir ki, həmin anlayışlar yenidir və onların unifikasiyası üçün hələ çox işlər görülməlidir.

---

[1] Тарасова Е.В. Языковое поле темпоральности в синхронии и диахронии. Автореф. дисс... докт. филол. наук. Краснодар, 1993, с. 24.

[2] Щёкина И.А. Лексические средства выражения временных отношений в современном итальянском языке. Автореф. дисс... канд. филол. наук. М., 1973, с. 11.

I FƏSİL. TEMPORAL LEKSIKANIN SEMANTİK STRUKTURU

Temporal leksika temporallıq makrosahəsinin şaquli strukturunda özünəməxsus mövqeyi və rolu olan elementlərdən biridir. Hər bir dildə mühüm semantik funksiyalar daşıyan temporal leksika yekcinslik nümayiş etdirmir. Onların arasında elə vahidlər vardır ki, həm sintaqmatik, həm də paradiqmatik planda temporallıq ifadə edir. Bir sıra vahidlər isə sintaqmatik planda, başqa leksik vahidlərlə birləşmədə temporallıq mənasını nümayiş etdirsələr də, paradiqmatik planda bu mənaya malik olmurlar. Bəzi vahidlər hadisələri zaman çərçivəsində lokallaşdırır, bəziləri isə belə funksiya yerinə yetirə bilmirlər. Lokallaşdırma funksiyasında çıxış edən vahidlərin bir qrupu nitq momentinə görə zamanı ifadə edir, bir qrupu zaman münasibəti, digərləri isə müddət və ya uzunluq bildirir. Aparılan müşahidələr belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, temporal leksika bir-biri ilə sistemli qarşılıqlı əlaqəli qruplar şəklində strukturlaşmışdır. Həmin qrupların müəyyən hissəsi sabit vahidlərdən təşkil olunmuşdur və belə qruplara başqa vahidlərin daxil edilməsi qeyri-mümkündür. Başqa sözlə desək, onlar qapalı sistem əmələ gətirir. Məsələn, ay, gün, günün hissələri və fəsil adlarının daxil olduğu qruplar qapalı sistemə nümunə ola bilər. Saat, dəqiqə, həftə və ayın günlərinin miqdarı da qapalı sistemə aiddir. Digər qruplar açıq sistem əmələ gətirir.

Zaman anlayışının bir konseptual kateqoriya kimi əhatəli, dürüst, adekvat tərifinin verilməsi probleminin çətinliyi, mürəkkəbliyi bu problemin biliklərin aksiomatik səviyyəsində araşdırılması tələbi ilə şərtləşir. Bəllidir ki, zaman (məkanla

bərabər) materiyanın mövcudluq forması olub obyektiv mahiyyət daşıyır və həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət xassələrinə malikdir. Zamanın, eləcə də məkanın ölçülməsi və hesablanması onun kəmiyyət xassələrindən asılıdırsa, zaman və məkan etibarilə daim hərəkətdə olan materiyanın subyektiv qavranması, dərk edilməsi zamanın, həmçinin məkanın keyfiyyət xassələri ilə bağlıdır.

Hər bir dildə zaman anlayışının bütün leksik ifadə vasitələrinin toplusunu kimi təsəvvür edilən temporal leksika bizi əhatə edən gerçəkliyin ümumi konseptual modelindəki mücərrəd zaman modelini əmələ gətirən temporal anlayışların sözlər şəklində verilməsi, təqdim edilməsi vasitəsidir.

Temporal leksikanın bir sıra xüsusiyyətləri onu konstruktiv tədqiqat obyektinə çevirməyə imkan verir. Bu, ilk növbədə zaman anlayışını ifadə edən dil vasitələrinin ümumi sistemində həmin leksik vahidlərin yerinin müəyyənləşdirilməsi, temporal leksikanın obyektiv şəkildə mövcud olan dilxarici aləmlə əlaqə və münasibətlərinin xarakterinin aydınlaşdırılması kimi bir çox məsələlərin işıqlandırılmasını tələb edir.

Temporal leksikanı qrammatik zaman kateqoriyasının tədqiqindən təcrid olunmuş şəkildə öyrənmək mümkün deyildir, çünki temporallıq anlayışının ifadəsində leksik və qrammatik vasitələr qarşılıqlı şəkildə əlaqəlidir. Əgər felin zaman formalarının vəzifəsi cümlədəki hadisələrin və proseslərin zaman əlaqəsini göstərmək, onları zaman daxilində lokallaşdırmaqdırsa, müvafiq rolu başqa dil vasitələri də yerinə yetirə bilir[1]. Həqiqətən, müxtəlif cümlə strukturlarında felin zaman

---

[1] Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. М.-Л., 1971, с. 8-11.

formalarının köməyi olmadan da nəql olunan hadisələrin zaman daxilində lokallaşdırılmasının mümkünlüyünün şahidi oluruq. Bundan əlavə, fel formaları ilə reallaşan zaman planının çox vaxt temporal leksik ünsürlərlə tamamlanmasına rast gəlirik və bu yolla da temporal leksikanın təsriflənən felin aparıcı qrammatik kateqoriyasına təsir etdiyini görürük .

İngilis və Azərbaycan dillərinin izahlı lüğətlərində qeydə alınmış temporal leksikanın lüğət definisiyalarını nəzərdən keçirdikdə, onların leksik mənalarında aşağıdakıların öz əksini tapdığını aşkar edirik:

1) temporal leksika leksik məna etibarilə daim hərəkətdə olan, dəyişən ümumi mücərrəd zaman anlayışı ifadə edir;

2) bu sözlərin leksik mənasında müxtəlif uzunluğa malik zaman kəsiklərinə bölünmə və onların ölçülmə xüsusiyyətləri ifadə olunur;

3) həmin sözlərin leksik mənasında hər hansı bir hesablama və ya çıxış nöqtəsi, yəni nitq momenti, başqa bir hərəkət və hadisə ilə əlaqəli zamanın keçmiş, indiki və gələcək sferalarına bölgüsü təzahür edir;

4) temporal leksika iş, hal və ya hərəkətin zaman daxilində uzunluğa, intensivliyə, təkrarlığa, ardıcıllığa və s. xüsusiyyətlərə görə başvermə səciyyəsini bildirir;

5) temporal leksikanın mənasında ümumi zaman nizamı açıq-aşkar görünür.

Temporal sözlərin leksik mənalarında dünyanın zaman xassələri konseptual və perseptual zaman anlayışları vasitəsilə təmsil və ifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, daha geniş planda yanaşsaq, yuxarıda sadaladıqlarımız təkcə ingilis və Azərbaycan dilləri üçün deyil, həm də başqa dillərdəki temporal sözlər üçün xarakterikdir.

Struktur nöqteyi-nəzərindən yanaşsaq, hər bir dildə temporal leksika ümumi temporal məna ətrafında birləşmiş, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli mikrosahələrin, qrup və yarımqrupların iyerarxik şəkildə təşkil olunmuş sistemi şəklində təzahür edir.

Temporal leksika ingilis və Azərbaycan dillərinin izahlı və tərcümə lüğətlərində qeydə alınmış temporal leksik vahidlər əsasında toplanmışdır. İngilis dilinin sanballı leksikoqrafik mənbələri olan A.S.Hornby. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English, Vol. 1-11, 1982, Большой англо-русский словарь və Cambridge Advanced Learner's Dictionary elektron lüğətindən müxtəlif nitq hissələrinə aid olan, zaman anlayışının dominant olduğu sözlər seçilmişdir. Leksemlərin mənalarının izahında *time* sözü və həmin sözün ideoqrafik sinonimlərinin işlənməsi seçmə meyarı kimi qəbul edilmişdir.

Azərbaycan dilində temporal leksika Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində, azərbaycanca-ingiliscə və azərbaycanca-rusca lüğətlərdə qeydə alınmış, müxtəlif nitq hissələrinə aid olan, mənasında zaman anlayışının dominant olduğu sözlər seçilmişdir. Azərbaycan dilində temporal sözlərin mənalarının izahında «zaman» sözü və onun ideoqrafik sinonimlərinin işlənməsi seçmə meyarı qəbul edilmişdir.

Hər iki dil üçün qeyd olunmuş mənbələrdən toplanmış temporal anlayışlı sözlər kitabın sonunda sözlükdə verilmişdir.

Qarşılaşdırılan dillərdə temporal leksika seçilərkən bütün sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlər nəzərə alınmışdır. Yalnız sadə temporal leksikanın seçildiyi və törəmə sözlərin

nəzərə alınmadığı halda onların miqdarı hər bir dildə 130-150 arasında dəyişir.

Qarşılaşdırdığımız dillərin hər biri üçün seçilmiş temporal leksikanı iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa əsasən temporal isimlər və zərflər, eləcə də sifətlər daxildir. Bu sıradan olan isimlər zamanı real obyekt kimi, zaman müddəti kimi, zaman kəsikləri olaraq adlandırır. Zərflər isə hərəkət, hadisə və proseslərin zaman daxilindəki təkrarlığını, onların müddətini, davametmə uzunluğunu ifadə edir. İkinci qrupa müxtəlif nitq hissələrinə aid olan, «keçmiş-indiki-gələcək» planında ifadə olunan hərəkət, hadisə və proseslərin zaman əlaqəsi və münasibətlərini ifadə edən sözləri daxil etmək olar. Bu qrupların hər birini ayrıca mikrosahə hesab etmək olar.

Birinci qrupa qeyri-nisbi zamanı, ikinci qrupa isə nisbi zamanı ifadə edən sözlər daxildir.

1.1. Qeyri-nisbi zaman bildirən temporal vahidlər

Qeyri-nisbi zaman qrupunu təşkil edən sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

I. Müddəti müəyyən olan zaman kəsiklərinin adları. Bunlara zamanın ölçü və hesablanma vahidləri daxildir:

Azərbaycan dilində: *saniyə, dəqiqə, saat, gün, həftə, ay, il, qərinə, əsr, yüzillik, minillik.*

İingilis dilində: *second, minute, hour, day, week, fortnight, month, year, decade, century, millenium.*

Hər iki dildə bu leksik-semantik qrupa daxil olan isimlərin hər biri iyerarxiya cəhətdən özündən sonra gələni ehtiva edir. Məsələn, *miniillik* on *yüzillik*dən, *il* 12 *ay*dan, *ay* 4 *həftə*

və ya 28-31 *gün*dən, *həftə* 7 *gün*dən, *gün* 24 *saat*dan, *saat* 60 *dəqiqə*dən, *dəqiqə* 60 *saniyə*dən ibarətdir. Bunların hər biri qəbul edilmiş beynəlxalq zaman vahidləridir.

II. Müddəti qeyri-müəyyən olan zaman kəsiklərinin adları. Burada üç yarımqrupu fərqləndirmək olar:

1) zaman, vaxt müddətlərini ifadə edən ümumi sözlər – **azərb**.: *vaxt, dövr, interval, mərhələ, müddət, ara*; **ing.**: *period, interval, space, spell, stage, term, tide, while*;

2) böyük zaman kəsiklərini ifadə edən sözlər – **azərb**.: *era, epoxa, əbədiyyət*; **ing**.: *age, epoch, era, eternity*;

3) ən qısa zaman kəsiklərini ifadə edən sözlər – **azərb**.: *an, moment, qırpım, ləhzə, dəm*; **ing.**: *moment, instant, trice, wink.*

III. Müddəti əsasən müəyyən olan zaman kəsikləri-nin adları. Bura zaman kəsiklərinin mənası etibarilə daha konkret olan və dövri xarakter daşıyan sözlər daxildir. Onlar iki yarımqrup əmələ gətirir:

1) ilin fəsillərinin adları – **azərb**.: *yaz, yay, payız, qış*; **ing**.: *spring, summer, autumn (fall), winter*;

2) günün hissələrinin adları. Bu yarımqrupu da iki yerə bölmək olar:

a) günün əsas hissələrinin adları – **azərb.**: *gündüz, sə-hər, axşam, gecə*; **ing**.: *day, morning, afternoon, evening, night*;

b) günəşin vəziyyətinə görə günün hissələrinin adları – **azərb**.: *sübh, günçıxan, şəfəq, sabah, günorta, günbatan, qü-rub, toran, gecəyarı*; **ing**.: *midday, even, midnight, dawn, sunrise, sunset, evenfall, evenlight, twilight, forenoon, noon, noonday, forenight, daybreak, daytime, dusk.*;

IV. Ayların və həftənin günlərinin adları. Burada iki yarımqrupu fərqləndirmək olar:

1) ay adları – **azərb**.: *yanvar, fevral, mart, aprel, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr, oktyabr, noyabr, dekabr*; **ing**.: *January, February, March, April, May, June, July, August, September, October, November, December*;

2) həftənin günlərinin adları – **azərb**.: *bazar ertəsi, çərşənbə axşamı, çərşənbə, cümə axşamı, cümə, şənbə, bazar*; **ing**.: *Monday, Tuesday, Wednesday, Thursday, Friday, Saturday, Sunday*;

III və IV qruplar həm müəyyən müddətli zaman kəsiklərini ifadə etmək, həm də dövri xarakter daşıması cəhətdən bir-biri ilə əlaqəli olan leksik vahidləri əhatə edir.

V. Hərəkətin zaman daxilində müddətinə və ya uzunluğuna görə baş verməsini səciyyələndirən temporal sözlər: – **azərb**.: *uzun, daima, daimi, həmişə, davamlı, ardıcıl, əbədi, əbədiyyən* və s. **ing**.: *long, always, constant, constantly, continuos, continuously, eternal, forever, permanent, still, permanently* və s.

VI. Hərəkət, prosess və hadisələrin zaman daxilində təkrarlılığını ifadə edən sözlər: – **azərb**.: *yenə (də), təkrar, təkrarən, adətən, tez-tez, gündəlik, bəzən, dövri* və s.; **ing**.: *again, frequently, repeatedly, usually, often, once, twice, houly, dayly, seldom, sometimes, rare, rarely, regularly, regular, periodical, periodically* və s.

VII. İmplisit temporal mənalı sözlər. Buraya aid leksik vahidlər müəyyən situasiyalarda bu sahəyə aid olan isimlərin funksiyalarına ekvivalent olan funksiyalarda işlənir. Belə isimlərin temporal mənası birbaşa yox, dolayısı ilə başa düşülür. Onlardakı zaman mənası implisit tərzdə onların ilkin

leksik-semantik variantlarında mövcud ola bilər. Belə sözləri aşağıdakı yarımqruplara bölə bilərik:

1. İnsanın yaş dövrlərinin adlarını bildirən sözlər – **azərb**.: *uşaqlıq, gənclik, qocalıq, ahıllıq*; **ing**.: *adolesence, adulthood, childhood, infancy, maturity, schooldays, youth* və s.; Buraya *ömür, ölüm, yaş* və *life, death, age* sözlərini də əlavə etmək olar;

2. Yemək adlarını bildirən leksik vahidlər – **azərb**.: *səhər (yeməyi), nahar, günorta (yeməyi) şam(yeməyi)* və s.; **ing**.: *breakfast, lunch, dinner, luncheon, supper, tea, high tea* və s.;

3. İnsanın təhsil, iş, istirahət və s. fəaliyyəti ilə əlaqədar olan dövrlərin adlarını bildirən sözlər – **azərb**.: *sessiya, tətil, məzuniyyət* və s.**;** **ing**.: *session, holidays, vacation* və s.

4. Təqvim anlayışlarını, bayramların adlarını bildirən leksik vahidlər – **azərb**.: *təqvim, Novruz Bayramı, Yeni il, Milad bayramı, Ordu Günü, Bilik Günü* və s.**;** **ing**.: *calendar, weekday, weekend, Ascension (Day), April Fool's Day, May Day, Boxing Day, Thanksgiving Day, Christmas Day, Xmas Day, New Year's Day* və s.

5. Təbiət və cəmiyyətin inkişaf tarixindəki dövrlərin adlarını bildirən leksik vahidlər – **azərb**.: *paleolit, neolit,feodalizm, Renessans* və s.; **ing**.: *paleolith, The Stone Age, The Bronze Age, The Iron Age, feudalism, capitalism, The Norman Conquest, the Renaissance* və s.

6. Cəmiyyətin həyatında baş verən hadisələrin, inqilabların, müharibələrin adlarını bildirən sözlər – **azərb**.: *Yüzillik müharibə, I Dünya müharibəsi, II Dünya müharibəsi* və s.; **ing**.: *The Great War, The First World War, World War II* və s.

1.2. Nisbi zaman bildirən temporal vahidlər

İndi isə nisbi zamanı ifadə edən ikinci qrupun vahidlərini nəzərdən keçirək. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu mikrosahəni əmələ gətirən sözlər keçmiş – indiki – gələcək planında hərəkətin temporal cəhətdən reprezentasiyası ilə bağlıdır . Onlar aşağıdakı bölgülərdə öz əksini tapır:

1. Nitq momentinə və ya istinad nöqtəsi kimi götürülən hər hansı hadisəyə nəzərən gerçəklikdəki **hadisə, proses və hərəkətlərin keçmiş – indiki – gələcək planında paylaşdırıldığını bildirən sözlər** – **azərb**.: *keçmiş, iniki, gələcək, dünən, bu gün, sabah, əvvəl, öncə, indi, sonra və s.*; **ing**.: *past, present, future, yesterday, today, tomorrow, yesternight, tonight, now, nowadays, current, currently, simultaneous, anterior, eve, prior, previos, former, last, next* və s.

2. **Bir hərəkət, hadisə və prosesin digərinə nəzərən zamanını ifadə edən sözlər** – **azərb**.: *əvvəl, qabaq, qabaqcadan, eynivaxtlı, eynizamanlı, sonra* və s.; **ing**.: *before, ago, beforehand, previously, formerly, simultaneously, contemporarily, while, recently, after, afterwards, later, lately, last, next, presently, then* və s.

3. **Zaman daxilində hərəkətin baş verməsini, cərəyan etməsini göstərən sözlər**. Bu qrupa varlıq, mövcudluq bildirən fellər və mərhələ, faza bildirən fellər daxildir – **azərb**.: *olmaq, mövcud olmaq, başlamaq, qurtarmaq, sona çatmaq, bitmək* və s.; **ing**.: *to be, to become, to grow, to get, to begin, to commence, to start, to end, to finish, to break* və s.

4. **Hərəkət, hadisə və prosesin zaman hüdudlarını, mərhələlərini bildirən sözlər** – **azərb**.: *başlanğıc, başlanış,*

son, finiş, qədər və s.; **ing**.: *beginning, end, ending, till, until* və s.

5. **Zamanın ümumi ardıcıllığını ifadə edən sözlər** – **azərb**.: *əvvələn, əvvəl, öncə, nəhayət, sonda* və s.; **ing**.: *firstly, (at) first, at last, beginning, commencement, middle, midst, end, ending* və s.

6. **İmplisit temporal mənalı sözlər** – **azərb**.: *artıq, hələ, bəri* və s.; **ing**.: *already, still, yet, as, as….as, since, scarcely….when, no sooner ... than, in, at, on* və s.

Beləliklə, qarşılaşdırılan dillərdə temporal leksika nisbi və qeyri-nisbi zamanı ifadə edən iki böyük qrup vasitəsilə təmsil olunur. Onları bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə təsəvvür etmək olmaz. Bu səbəbdən onların arasındakı sərhədləri dəqiq müəyyənləşdirmək çətinlik törədir. Qrupları əmələ gətirən leksik vahidlər bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqəlidir və bu əlaqə nitq prosesində təzahür edir. Məsələn, ingilis dilində «müəyyən müddətli zaman kəsiyi» mənasında *day, moment, minute* və s. sözlər Birinci qrupun vahidləri kimi çıxış edərək qeyri-nisbi zamanı, lakin *for the moment* «1. hazırda, bizim dövrümüzdə; 2. yaxın gələcəkdə», *one of these days* «yaxın günlərdə» və s. sabit birləşmələrdə İkinci qrupun vahidləri kimi nisbi zaman ifadə edir.

Hər bir dildə olduğu kimi, müasir ingilis və Azərbaycan dillərinin leksik-semantik sistemində də temporallıq sahəsinin əsasını ictimai şüurda mövcud olan, dünyanın konseptual modelinə daxil olub ən mühüm zaman anlayışlarını ifadə edən sözlər təşkil edir. Bu baxımdan yanaşdıqda, qeyri-nisbi zamanı ifadə edən, obyektiv real zamanın ingilis və azərbaycanlı şüurunda inikas olunmaqla onların dillərində zaman modelinin daşıyıcıları olan sözlərdən təşkil olunmuş Birinci qrupa

daxil olan leksik vahidlər özlərinin rəngarəng leksik-semantik variantları ilə temporallığın sosial-etnik, məişət, bədii-təsviri və terminoloji refleksiyasını əks etdirir. Gerçəkliyin zaman münasibətlərinin qarşılaşdırdığımız dillərdə ifadə olunmasında təkcə leksik temporal vasitələr deyil, bütün səviyyələrin dil vasitələri iştirak edir. Leksik temporal vasitələrlə birgə morfoloji, sintaktik və frazeoloji temporal vasitələr hər bir dil üçün vahid və bütöv bir temporallıq sahəsini əmələ gətirir.

1.3. Əsas temporal leksik vahidlər

Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik-semantik sistemində temporal leksikanı təmsil edən əsas leksik vahidlər bir neçə əlamətə görə seçilir. Həmin əlamətlər əsas sözləri aşağıdakı cəhətdən xarakterizə edir.

1. Əsas temporal leksik vahidlər leksik sistemin semantik strukturunun təşkilində iştirak etməklə sahənin nüvəsinə daxil olur;
2. Əsas temporal leksik vahidlərdə sahənin adı kimi çıxış edən *zaman* və *time* sözləri ilə ən çox semantik yaxınlıq müşahidə edilir;
3. Əsas temporal leksik vahidlər yüksək işlənmə tezliyi ilə xarakterizə olunur, dilin aktiv lüğət tərkibinə daxil olur;
4. Əsas sözlərin yüksək işləklik səviyyəsi və leksik sistemdə mərkəzi mövqedə dayanması, hər şeydən əvvəl, dil sistemi üçün mənşə etibarilə qədimliyi və əslliyi, yaxud alınma söz olaraq ədəbi dildə tam mənimsənməsi və adaptasiya olunması ilə bağlıdır

Temporal leksikanı yuxarıda iki mikrosahəyə böldüyümüzə görə, iki qrup əsas əsas leksik vahidlərdən də bəhs etmək olar. Birinci qrup əsas leksik vahidlər qeyri-nisbi zamanı bildirən sözlərdən ibarət mikrosahənin nüvəsinə, ikinci qrup əsas leksik vahidlər isə nisbi zamanı bildirən sözlərdən ibarət mikrosahənin nüvəsinə daxil olur. Qruplardakı əsas vahidlərin işləklik tezliyi Azərbaycan və ingilis dillərinin qəzet leksikası üçün tərtib edilmiş tezlik lüğətlərində[1] qeydə alınmış nəticələrə əsasən verilir. Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti ilə bağlı bir məsələni öncədən qeyd etmək lazımdır. Lüğət 2004-cü ildə nəşr olunsa da, onda XX əsrin 70-ci illərinin materialları əks olunmuşdur və seçmə həcmi kifayət qədər azdır. Lüğət müəlliflərinin özlərinin də etiraf etdiyi kimi, "... seçmənin həcmi tezlik lüğətinin mühüm səciyyəsi hesab olunur. Çünki lüğətin statistik etibarlılığını və buna müvafiq olaraq lüğətin müxtəlif tətbiqləri üçün yararlılığını təhlil edilmiş materialın həcmi müəyyən edir. ... Seçmənin həcmi nə qədər böyük olarsa, tezlik lüğətindən alınan məlumat da bir o qədər də etibarlı olar."[2]. Lüğətin təcrübi xarakterdə olmasını və lüğətin tərtib edildiyi dövrdə texniki və digər çətinlikləri nəzərə alan müəlliflər seçmənin həcmini təxminən 82 min sözişlətmə səviyyəsində qəbul etmişlər. Tədqiqatımızda onun nəticələrinin istifadə edilmə-

---

[1] Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti (Tərt. K.Vəliyeva, M.Mahmudov, V. Pines). Bakı, Nurlan, 2004; Частотный англо-русский словарь-минимум газетной лексики (Сост. П.М.Алексеев, Л.А.Турышна). М., Воениздат, 1984.

[2] Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti (Tərt. K.Vəliyeva, M.Mahmudov, V.Pines). Bakı, Nurlan, 2004, s. 7.

sində bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, dilimizdə ilk tezlik lüğəti kimi onun əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Beləliklə, qeyri-nisbi zaman mikrosahəsi üçün yuxarıda göstərilən əlamətlər üzrə seçilmiş əsas temporal leksik vahidlər aşağıdakılardır:

Azərbaycan dilində: mikrosahənin adı və temporal mənalı ən ümumi vahid – *zaman* (67); müddəti qeyri-müəyyən olan zamanı bildirən vahidlər – *vaxt* (149), *dövr* (42); müxtəlif uzunluğa, müddətə malik zaman kəsiklərini bildirən vahidlər – *saniyə* (3), *dəqiqə* (9), *saat* (31), *gün* (264) // *gündüz* (8), *gecə* (14), *həftə* (18), *ay* (96), *il* (611), *əsr* (12); ən qısa zaman kəsiyini bildirən vahid – *an* (2)

İngilis dilində: mikrosahənin adı və temporal mənalı ən ümumi vahid – *time* (414); müddəti qeyri-müəyyən olan zamanı bildirən vahid – *period* (86); müxtəlif uzunluğa malik zaman kəsiklərini bildirən vahidlər – *second* (6), *minute* (32), *hour* (135), *day* (372), *night* (106), *week* (361), *month* (296), *season* (54), *year* (878), *century* (44); ən qısa zaman kəsiyini bildirən vahid – *moment* (23).

Nəticələrdə Azərbaycan dilinin əsas temporal vahidlərinin tezlik göstəricilərinin ingilis dilindəkindən çox aşağı olduğu görünsə də, bunların izahı mümkündür. Birincisi, artıq qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan dilində seçmə həcmi təxminən 82 min sözişlətməni əhatə etdiyi halda, ingilis dilində bu, təxminən 500 min sözişlətməni əhatə edir. İkincisi, Azərbaycan dilində əsas temporal vahidlərin tezliyinin aşağı olması, heç də onların az işlək olması demək deyildir. “Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti”nin müəlliflərinin də qeyd etdikləri kimi, “sözün işləkliyinin müəyyənləşdirilməsi üçün təkcə onun tezliyini deyil, həm də onun işləndiyi mətnlərin

sayını nəzərə almaq lazımdır.”[1]. Buna görə də, Azərbaycan dilində əsas temporal vahid kimi seçdiyimiz sözlərin tezlik və yayılma dərəcəsi göstəricilərini də lüğətə əsasən veririk.

Söz	***Tezlik***	***Yayılma***
Zaman	67	41
vaxt	149	59
dövr	42	38
saniyə	3	1
dəqiqə	9	7
saat	31	19
gün	264	84
gündüz	8	7
gecə	14	11
həftə	18	12
ay	96	44
il	611	70
əsr	12	8
an	2	2

Göründüyü kimi, əsas temporal vahid olaraq seçdiyimiz sözlərin çoxunun yayılma dərəcələri onların kifayət qədər işlək olduğunu əyani şəkildə göstərir.

Bununla belə, seçdiyimiz əsas temporal leksik vahidlərin tezlik göstəricilərinin doğruluğuna bir daha əmin olmaq məqsədilə, bədii ədəbiyyat nümunələri əsasında 650 minlik və qəzet materialı əsasında 120 minlik söz massivi üzərində

---

[1] Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti (Tərt. K.Vəliyeva, M.Mahmudov, V.Pines). Bakı, Nurlan, 2004, s. 10.

statistik hesablamalar aparmağı qərarlaşdırdıq. Bədii ədəbiyyat nümunələri müasir yazıçıların (Anar, Elçin, Ə.Əylisli, Ə.Cəfərzadə, İ.Şıxlı, S.Əhmədli, S.Səxavət, Y.Səmədoğlu və s.) nəsr və dram əsərlərindən seçilmişdir. Qəzet materialları "Azərbaycan", "Ayna" və "Şərq" qəzetlərinin internet versiyalarından toplanmışdır. Qəzet materialı mətnlərin məzmununa görə sənaye, kənd təsərrüfatı, siyasət, incəsənət, xəbərlər, idman və s. məlumatları əhatə edir. Statistik göstəricilər yalnız söz kökləri əsasında verilir.

Sözlər	Bədii Ədəbiyyat	Qəzet materialı
zaman	396	288
vaxt	1413	174
dövr	172	190
saniyə	25	-
dəqiqə	229	16
saat	694	26
gün	2858	434
gündüz	99	-
gecə	748	13
həftə	127	23
ay	195	56
il	923	773
əsr	232	74
an	248	13

Nisbi zaman mikrosahəsinin nüvəsinə daxil olan və yuxarıda göstərilən əlamətlər üzrə seçilmiş əsas temporal leksik vahidlər zamanı gerçəklikdəki hadisə, proses və hərə-

kətlərin keçmiş, indiki və gələcək planında paylaşdırıldığını nitq momentinə və ya istinad nöqtəsi kimi götürülən hər hansı hadisəyə nəzərən ifadə edir. Bu qrupa aid əsas leksik vahidlər də qarşılaşdırılan dillərdə böyük işlənmə tezliyi ilə xarakterizə olunurlar. Göstərilən leksik vahidlər üçün hər iki dilin qəzet leksikasının tezlik lüğətlərində qeydə alınmış tezlik göstəriciləri aşağıdakılardır:

Azərbaycan dilində: *keçmiş* (21), *indiki* (7), *gələcək* (44), *dünən* (18), *sabah* (7), *əvvəl* (111), *indi* (106), *sonra* (98) və s.

Azərbaycan dilində *bu gün* sözü ayrı yazıldığına görə lüğət müəllifləri onu söz birləşməsi hesab edərək lüğətə daxil etməmişlər.

İngilis dilində: *past* (64), *present* (116), *future* (94), *yesterday* (318), *today* (52), *tomorrow* (63), *now* (167), *ago* (118), *last* (31), *next* (173) və s.

Nisbi zaman mikrosahəsini əmələgətirən qruplar açıq olduğu üçün temporal leksik vahidlərdə müəyyən sərbəstlik hiss olunur, onlar müxtəlif leksik-semantik variantlarda müxtəlif qruplara daxil olur.

Mikrosahələr üçün əsas leksik vahidləri müəyyənləşdirdikdən sonra qarşılaşdırdığımız dillərdə zaman anlayışının ən ümumi şəkildə ifadə edən sözlərin semantik təhlilini verməyə çalışaq.

1.4. *Time* sözünün semantik təhlili

İngilis dilində temporal leksik vahidlər arasında «time» sözünün seçilməsi təsadüfi deyildir. Bu söz ingilis dilində leksik temporallıq sahəsinin semantik strukturunun təşkilində

iştirak edir, yəni onun mənaları ətrafında temporal leksik vahidlər qruplaşır, qrup və yarımqruplar əmələ gəlir. «Time» sözü ingilis dilində yüksək işlənmə tezliyinə malik olmaqla, fəal lüğət tərkibinə daxildir və bu dilin leksik temporallıq sistemində mərkəzi komponentlərindən biridir.

Time sözü ingilis dilində sözyaratmada ən çox iştirak edən leksik vahid kimi seçilir. Bu sözün törəmələri arasında 67 isim, 17 sifət, 4 zərf, 4 fel, 1 nida və 1 şəkilçi vardır[1].

Temporal mənalı bütün isimlər arasında «time» leksemi çox qədim dövrlərdən ən böyük çoxmənalılığa malik söz olmuşdur. İndi bu söz ingilis dilində «zaman» mənasını ən ümumi və geniş şəkildə ifadə etməklə bərabər, həm də zaman sahəsinin adı kimi çıxış edir. Ona görə də sahəyə daxil olan sözlərin məna ümumiliyini müəyyən etmək üçün «time» sözünün özünün hansı məna komponentlərindən ibarət olduğunu üzə çıxarmaq lazımdır. İngilis dilinə dair izahlı və elektron lüğətlərdə və b. leksikoqrafik mənbələrdə «time» sözü çoxmənalı söz kimi qeydə alınmışdır. Lüğətlərdə «time» sözünün 14[2], 16[3], 17[4], 28[5], 52[1], 67[2] məna və məna çalarının olduğu göstərilir.

---

[1] Cambridge Advanced Learner's Dictionary. Cambridge University Press, 2003. Version 1.0. COPIRIGHT © Software TEXTware A / S, Copenhagen, 2003, http: // www. textware. dk.

[2] Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English, Vol. II, Moscow - Oxford , 1982, pp. 401-402.

[3] The American Heritage Dictionary of the English Language, William Morris, Editor, Published by American Heritage Publishing Co., Inc. and Haughton Mifflin Company, Boston, p. 1346

[4] Merriam-Webster's Collegiate Dictionary, 10-th edition, Merriam - Webster, Incorporated Springfield, Massachusetts, U.S.A., 2000, p. 1235

[5] Webster's New International Dictionary of the English Language, Second Edition, Unabridged, London: G. Bell & Sons, Ltd, Springfield, Mass.: G

İngiliscə-azərbaycanca lüğətdə «time» sözünün aşağıdakı mənaları göstərilmişdir: 1. vaxt, zaman, çağ; 2. müddət, vaxt; vədə, möhlət; 3. dövr, zaman; 4. iş vaxtı; 5. həyat, ömür; əsr; 6. dəfə[3].

Bütün bu mənaları nəzərdən keçirdikdə, məlum olur ki, göstərilənlər «time» sözünün kontekst və ya situasiya ilə bağlı işlənməsindən irəli gələn məna çalarlarıdır. Başqa sözlə desək, onların işlənməsi kontekstlə şərtlənir. Onların hamısını aşağıdakı mənalarda birləşdirmək olar:

1. «İş, hal və hərəkətin keçmişdən indiyə və indidən gələcəyə doğru geridönməz ardıcıllıqla cərəyan etdiyi, baş verdiyi qeyri-məkani bir bütövlük, tamlıq (continuum)»[4] şəklində ümumfəlsəfi məna;

2. Həmin qeyri-məkani bütövlükdə və ya continuumda hansısa zaman nöqtələri arasında zamanın cərəyan etməsini müəyyənləşdirən mənalar, yəni «interval, ara, dövr, period»: Onları aşağıdakı şəkildə daha da konkretləşdirmək olar:

2.1. sözügedən qeyri-məkani bütövlüyün iki nöqtəsini birləşdirən və ya ayıran interval, ara, dövr, period, uzunluq. Məsələn: *a long time since the last war.*

& C. Merriam Co. (1934), Volume II, Letters M-Z, with Appendices, p. 2648.

[1] The Oxford English Dictionary, Volume X1, T-U, Oxford, At the Clarendon Press, pp. 37-42.

[2] The Random House Dictionary of the English Language, The Unabridged Edition, Jess Stein, Editor in Chief, Random House / New York, , p. 1485.

[3] İngiliscə-azərbaycanca lüğət , Bakı, «Qismət», 2003, s.1438

[4] The American Heritage Dictionary of the English Language, William Morris, Editor, Published by American Heritage Publishing Co., Inc. and Haughton Mifflin Company, Boston, p . 1346

*There has been **a long time since** - I do not say it lasted long, but it has been - when I have asked myself the question* (Ch.Dickens); "*It's **a long time since** I was at the Louvre* (E.Voynich). *He looked up at my window as he passed, and I recognized him, though he had changed much in the fifteen years that had elapsed since we last met* (A.Cristie).

2.2. oxşar iş, hal və hərəkətlərlə müşahidə edilən, nəzə-rə çarpan, qeyd olunan, xüsusilə bir neçə illik interval, ara, dövr, period: *hard time, hard times, heavy times, a time of troubles* və s.

*He begged Captain Bonneville, therefore, to travel very slowly, so as to keep the horses in strength and spirit for the **hard times** they would have to encounter* (W.Irving); *I think it was a day or two before, but I am conscious of confusion in my mind about that **heavy times*** (Ch.Dickens). *He had **a hard time** of it, but did not know it* (M.Twain). *There was a long **hard time** when I kept far from me, the remembrance, of what I had thrown away when I was quite ignorant of its worth* (Ch.Dickens). *The firm had ceased to prosper, and fi-nally, in the **hard times** of 1893, had gone out of business* (A.Cristie). *… it was now become to me, -- "a very pleasant refuge in **time of trouble**." It had been a mild, serene spring day -- one of those days which, towards the end of March or the beginning of April, rise shining over the earth as heralds of summer* (Th.Dreiser).

2.3. Konkret fəaliyyətlə müşahidə edilən, nəzərə çarpan dövr, period; gərgin fəaliyyət dövrü; ənənəvi iş dövrü, məsə-lən: *harvest time, time for bed, hired for full time, part-time*.

*I felt it was a **time for conversation** and confidence* (Ch.Dickens). *Whether you are seeking a **part-time** job to*

*earn extra cash throughout the school year, or a **full-time** job upon graduation our job lists will help you* (LingvoUniversal (En-Ru). I had no ***time for formalities*** (J.London).

3. «Zaman anı, zaman momenti» anlayışı ətrafında cəmləşən mənalar:

3.1. mümkün olan an, moment və ya mövsüm: *at any time, for the only time.*

*There never had yet been **a time when** man in bulk was more courageous* (Ch.Dickens). *Little Emily came and sat beside me on the locker **for the only time** in all that visit; and it was altogether a wonderful close to a wonderful day* (Ch.Dickens). *The little intercourse I have **at any time** with those around me cannot be termed conversation* (W.Irving). *In fact the Church Mission Society, the charity founded by Wilberforce himself to fight injustice, estimates that there are more people enslaved today than **at any time** in history: 20 million, compared with four million when the 1807 Act was passed* (Times-online).

3.2. ölüm və ya doğuluşla bağlı qeyd olunan an, moment və ya nöqtə: *a later time of life; before one's time.*

*I am sure I loved that baby quite as truly, quite as tenderly, with greater purity and more disinterestedness, than can enter into the best love of **a later time of life**, high and ennobling as it is* (Ch.Dickens). *He died **before his time**; **His time** is near. Do you remember a French master with a squeaky voice? Or perhaps he was **before your time**?* (LingvoUniversal (En-Ru)

3.3. bir neçə andan, momentdən biri: *the last time, three times, for the second times.*

The ***last time*** *he saw Scott, he told him he believed him* (W.Irving). *When the train stops that* ***last time****, they take after me hot-footed* (J.London). *I'd* ***ten times*** *rather do this work myself than ask him to do it* (LingvoUniversal (En-Ru). *I have been hit by lanterns* ***two or three times*** (J.London). *I repeated myself* ***several times****, and occasionally had to go back to some detail that I had forgotten* (J.London).

4. Musiqi ritminin zərbəsi; musiqi parçasının ifa edildiyi sürət səviyyəsi; temp kimi mənalar ayrıca göstərilir.

Beləliklə, lüğət məqalələrinin təhlili göstərir ki, mahiyyət etibarilə «time» sözü ümumfəlsəfi məna ilə birgə, «interval, ara, dövr, period», «an, moment, nöqtə» və «ritm» mənalarına malikdir.

«Time» sözünün müasir ingilis ədəbi və xalq dili üçün aktual, əsas mənası – «gerçəklikdə cərəyan edən hadisə, proses və hərəkətlərin əsrlər, illər, saatlar, dəqiqələr və saniyələrlə ölçülən davam müddəti, uzunluğu»[1] - zaman kəsiklərinin adlandırılmasında onun ümumi söz olduğunu göstərir.

Bu sözün fəlsəfədə işlənən leksik-semantik variantı isə, yəni «*sonsuz inkişaf edən materiyanın obyektiv mövcudluq formalarından biri*» özünün ifadə etdiyi məna həcmi baxımından xeyli dərəcədə genişdir və bu səbəbdən də müəyyən anlayışların qurulmasında istifadə olunur.

[1] Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English, Vol. II, Moscow - Oxford , 1982, pp. 401-402.

1.5. *Zaman* və *Vaxt* sözlərinin semantik təhlili

Azərbaycan dilində temporal leksik vahidlər arasında "zaman" və "vaxt" sözlərinin seçilməsi də təsadüfi deyildir. Temporal leksik vahidlər üçün uzunluq ümumi anlayış məzmunu götürülür. Amma həmin vahidlərin ifadə etdikləri və ya işarələdikləri anlayış müxtəlif şəkildə dəyişir. Bu dəyişmə özünü bütöv bir tamdan onun hissələrinə qədər göstərir. Tamda qeyri-məhdud uzunluq müşahidə olunur. Onun hissələri isə maksimal və minimal uzunluğa malik ola bilər. Demək, zaman anlayışı özündə müxtəlif uzunluğa malik zaman kəsikləri anlayışını ehtiva edir. Bunlar tam və onun hissələri kimi bir-biri ilə əlaqələnir.

Azərbaycan dilində "zaman" və "vaxt" sözləri komponentlərinin polisemantikliyinə görə semantik cəhətdən təhlil üçün çətinliklər yaradır. Üstəgəl Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində "zaman" və "vaxt" sözləri ilə bağlı verilən məlumatların arzulanan səviyyədə olmamağı da semantik təhlilin aparılması üçün lazımi şərait yaratmır. Qeyd edək ki, «zaman» sözü «vaxt» sözünə nisbətən daha geniş şərh oluna bilsə də Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində bunun əksi ilə rastlaşırıq. Bu səbəbdən, "zaman" və "vaxt" sözlərinin semantik təhlilinə keçməzdən öncə, bu sözlərin lüğətlərdə verilən izahatını nəzərdən keçirık.

«Zaman» sözü üçün lüğətlərdə verilmiş izahatı belədir:

«ZAMAN, ... 1. Vaxt, müddət, *O hadisədən çox zaman keçdi. – Unudubsan məni xeyli zamandı*. Aşıq Ələsgər. ... *Bu qədər zaman paytaxtdan ayrıldığı heç yox idi*... Ü.Hacıbəyov. *Aradan üç aya qədər bir zaman keçmişdi.* S. Hüseyn. (Beyrək) *zamanın yetişdiyini görüb yumruğunu ma-*

saya çırpdı. M. Rzaquluzadə. // Adətən fellərdən sonra – bir hadisənin, işin baş verdiyi və ya baş vermiş olduğu vaxtı, anı bildirir. *O, danışdığı zaman mən getmişdim...* // Zəmanə, dövr, vaxt. *Yaxşı zamanda yaşayırıq. – Mirzənin zamanında bazarda ucuzluq idi.* Ə.Haqverdiyev. *Zamanmı, insanmı dəyişdi yoxsa*. B.Vahabzadə.

2. Fəlsəfədə: sonsuz inkişaf edən materiyanın, vaxtın davamı və ardıcıllığında təzahür edən ümumi obyektiv varlıq forması. *Məkan və zaman hər cür varlığın əsas formalarıdır.*

3. Qrammatikada: iş və hərəkətin müəyyən vaxtda icra edilib-edilmədiyini bildirən fel şəkli. *Keçmiş zaman şəkilçiləri. Qrammatik zaman anlayışı*...»[1]. Sonra isə zaman sözü ilə bağlı birləşmələr sadalanır.

Eyni izahata üçcildlik izahlı lüğətdə də rast gəlirik[2].

"Zaman" sözü üçün fərqli izahat Azərbaycan dilinin bircildlik izahlı lüğətində verilmişdir:

ZAMAN – is 1. Vaxt, çağ; 2. Müddət; 3. Zəmanə, dövr, fəsillər. Δ keçmiş ~, gələcək ~, indiki ~ [3].

İzahlı lüğətlərdə «vaxt» sözü üçün verilən izahata diqqət yetirək:

«VAXT, ... 1. Cərəyan edən bir işin, hadisənin və s.-nin əsrlər, illər, saatlar, dəqiqələr, saniyələrlə ölçülən davam müddəti; zaman.

2. Saatların, günlərin, illərin ardıcıl surətdə bir-birini əvəz etməsi. *Vaxt nə tez keçdi.*

---

[1] Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild (red.: prof. Ə.Orucov), Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1966, s. 319-320.

[2] Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı, «Çıraq», 1997, s. 431.

[3] Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bircildlik. Bakı, Elm, 2005, s. 445.

3. Bir hadisənin, işin baş verdiyi, baş verəcəyi yaxud baş verməli olduğu an, moment. İclasın vaxtını təyin etmək. – *Vaxt yetişdi*, ... // Eyni mənada bəzən fellərdən sonra işlənir. *Kəramət uşaqlarını ancaq yatdıqları yerdə, yuxulu olduqları vaxt oxşayar, öpərdi...*

4. Dövr, zəmanə, çağ. *Çar hökuməti vaxtında. Uşaqlıq vaxtı. Axır vaxtlarda. Bizim vaxtımızda* (yaşadığımız dövrdə, bizim dövrdə). – *Vaxt bir vaxt idi ki, şəhərlərdə məktəb az tapılardı*. Nərimanov.

5. Günün, ayın, ilin yaxud mövsümün müəyyən çağı. *İstədiyin vaxtda gələ bilərsən...*

6. Mövsüm. Ov vaxtı, Ağac əkmək vaxtı, Xırman vaxtı.

7. Əlverişli, münasib zaman; fürsət. ...

8. Boş saat, işdən azad zaman. *Gəlməyə vaxtım yox-dur...*

9. Möhlət. Borcu qaytarmaq üçün vaxt vermək

10. Nida mənasında: *vaxtdır – vaxtı çatmışdır. Vaxtdır evə getmək lazımdır...*»[1].

Eyni izahata üçcildlik izahlı lüğətdə də rast gəlirik[2].

Azərbaycan dilinin bircildlik izahlı lüğətində "vaxt" sözünə verilən izahat:

VAXT – is 1. zaman, 2. müddət, 3. zəmanə, dövr, 4. fəsil, mövsüm[3].

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin dördcildlik və üçcildlik izahlı lüğətlərində "zaman" sözünün 3 mənası

---

[1] Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild (red.: prof. Ə.Orucov), Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1966, s. 351.

[2] Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı, «Çıraq», 1997, s. 184.

[3] Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bircildlik. Bakı, 2005, s. 425.

(onların ikisi terminoloji mənadır) və 2 məna çaları, “vaxt” sözünün isə 10 mənası və 1 məna çaları qeydə alınmışdır. Azərbaycan dilinin bircildlik izahlı lüğətində isə “zaman” sözünün 3 mənası, “vaxt” sözünün 4 mənası qeydə alınmışdır.

İlk öncə qeyd edək ki, “zaman” və “vaxt” sözləri birinci mənada bütün lüğətlərdə biri digəri ilə izah edilir.

Lüğət məqaləsində “zaman” sözü birinci mənada “vaxt, müddət” olaraq təqdim edilir. “Vaxt” sözü üçün lüğətdə, yuxarıda gördüyümüz kimi, on məna verilmişdir. “Zaman” sözünün bu mənaların hansında işləndiyi göstərilmir. Qeyd edək ki, “vaxt, müddət” izahatı, yəni sözlərin arasında vergül işarəsinin qoyulması, lüğətdən istifadə qaydalarına görə[1], hər iki sözün eyni məna yükünə aid olduğunu bildirdiyi üçün “müddət” mənasına uyğun gəlir. Belə nəticə çıxarmaq olar ki, zaman “vaxt”dır, “müddət”dir. Hər iki cəhətdən qeyri-müəyyənlik yenə göz önündədir. Bundan əlavə, “zaman” sözünün bu mənasının illüstrasiyası üçün verilən nümunələrin hamısı özünü doğrultmur. 1-4-cü nümunələrdə (yuxarıda lüğət məqaləsində verilən izahata bax) işlənən “zaman” sözünün “vaxt, müddət” mənası daşıdığı ilə razılaşsaq da, bunu 5-ci nümunə üçün ((Beyrək) z*amanın yetişdiyini görüb yumruğunu masaya çırpdı.* M. Rzaquluzadə) demək olmaz. Bu nümunədə *zaman* sözünün “moment, an” mənasında işləndiyi aşkar görünür. Təsadüfi deyildir ki, həmin nümunədən dərhal sonra *zaman* sözünün adətən fellərdən sonra işləndiyi məqamda “bir hadisənin, işin baş verdiyi və ya baş vermiş olduğu vaxtı, anı bildirir.” izahatı verilir və bu, məna çaları ki-

---

[1] Bax: Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild (red.: prof. Ə.Orucov), Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1966.

mi qeyd olunur. Amma belə məna çaları *vaxt* sözü üçün ayrıca – 3-cü məna kimi qeydə alınır[1].

Qeyd edək ki, "zaman" sözünün birinci mənası üçün qeydə alınan "zəmanə, dövr, vaxt" kimi məna çaları da "vaxt" sözünün ayrıca – 4-cü mənası olaraq "dövr, zəmanə, çağ" şəklində göstərilir[2].

"Vaxt" sözü üçün qeydə alınmış "5. Günün, ayın, ilin yaxud mövsümün müəyyən çağı", "6. Mövsüm. ...", "7. Əlverişli, münasib zaman; fürsət. ...", "8. Boş saat, işdən azad zaman." mənaları "zaman" sözü üçün də keçərli olduğuna baxmayaraq, bu mənalar lüğətlərdə qeydə alınmamışdır.

Zaman sözünün göstərilən mənalarda, eləcə də digər mənalarda işləndiyini əyani şəkildə görmək üçün bədii ədəbiyyatdan topladığımız aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək.

1. ***Zamanı*** *anına qədər, kütləsi milliqramına qədər səmavi bir dəqiqliyə tabe olan bu dünyada balaca insan ömrü ümumi nizamdan kənarda qala bilməz.* (S. Rüstəmxanlı). 2. *Sadıq müəllimin yuxusuna haram qatan Yalanın da yeri ordadı... ancaq deyəsən orda da onu qəbul eləmək istəmirlər, bilirəm, məsələ çox qəlizdi,* ***zaman*** *göstərər...* (S.Səxavət). 3. *Ədəbiyyat tarixin hakimidir deyirlər; lakin yaşananlar tarixə çevrilmədən,* ***zamanın*** *güzəştsiz incələməsindən keçmədən hakimlik etmək ədalət baxımından riskli bir işdir* (S. Rüstəmxanlı). 4. *O vaxt Sadıq Murtuzayevə dost və tost deyənlər lap çox idi****;*** ***Zaman*** *da, Sadıq müəllim də öz işini gördü...* (S.Səxavət). 5. ***Zaman*** *heç bir mahiyyəti olmayan anlayışa*

---

[1] Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild (red.: prof. Ə.Orucov), Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1966, s. 351.

[2] Yenə orada, s. 351.

çevrilib (S.Əhmədli). 6. *Həmin adaların bəziləri **zaman** keçdikcə böyümüşdü* (İ.Şıxlı). 7. ***Zaman** keçdikcə gün, ay, hətta il unudulur, beyində bircə o ilişib qalırdı: onun doğulub, boya-başa çatdığı yurd ermənilərin əlindədir. Bu, nağıl, uydurma deyil, acı həqiqət, gerçəkdir* (S.Əhmədli). 8. *Əslində adamlar da **zaman** kimi dörd cür olur: Yaz adam, Yay adam, Payız adam, Qış adam...* (S.Səxavət). 9. ***Taxıl biçini zamanı** isə başqa kəndlilərlə birlikdə arvad-uşağını da yığıb, aran yerlərinə enərdi* (İ.Şıxlı). 10. *Müştərinin gələn **zamanıdır,** dükanın qabağın kəsməyiniz!* (M.F. Axundov). 11. *Sadıq müəllim uşaq qədər sadədi və ömrü boyu, həmişə, hər yerdə öz növbəsini, öz **zamanını** gözləyib, çoxları kimi heç vaxt özünü irəli dürtməyib, gözə soxmayıb* (S.Səxavət). 12. *Tapşırıram sənə butam Sənəmi, Gedirəm qürbətdə gəzəm **bir zaman*** (“Aşıq Qərib”dastanı). 13. *O vaxt **zaman,** dövr bax, bunu diktə eliyirdi (S.Səxavət).* 14. *“Rəsuli-xuda” zamanında belə şeylər olmayıb, “Qurani-Kərim”də də yoxdur” deyirdi* (Ə.Cəfərzadə). 15. ***Zaman** keçdi, illər dolandı, həmin adamlar öncə çox ustalıqla və sürətlə “hərəkatçı” olduqlarını bəyan elədilər* (S. Rüstəmxanlı).

Diqqət yetirildikdə, *zaman* sözünün 1, 2, 3, 4 və 5-ci nümunələrdə *vaxt* üçün qeydə alınmış “cərəyan edən bir işin, hadisənin və s.-nin əsrlər, illər, saatlar, dəqiqələr, saniyələrlə ölçülən davam müddəti”, 6, 7 və 15-ci nümunələrdə “saatların, günlərin, illərin ardıcıl surətdə bir-birini əvəz etməsi” mənasında, 8-ci nümunədə “mövsüm, fəsil”, 9 və 10-cu nümunələrdə “günün, ayın, ilin yaxud mövsümün müəyyən çağı”, 11-ci nümunədə “əlverişli, münasib zaman; fürsət”, 12-ci nümunədə “müddət”, 13 və 14-cü nümunələrdə isə “zəmanə, dövr” mənasında və ya onlara yaxın mənada

işləndiyini hiss etmək olur. Amma bu mənaların çoxu *zaman* sözü üçün lüğətlərdə qeydə alınmamışdır.

Zaman və *vaxt* sözlərinin leksik mənalarının izahında onları eyni semantik qrupda birləşdirən ümumi komponentlərdən ibarət söz və söz birləşmələrinin də nəzərə alınması vacibdir. Həmin sözlərin oxşar sintaktik konstruksiyalarda bir-birini əvəzləyə bilməsini də bədii ədəbiyyat nümunələri əsasında görmək olar. Bunu göstərən misallara diqqət yetirək:

O vaxtlar *həkim deyənə şübhə ilə baxırdılar ki, havalanıb – həkim nə gəzirdi* (S.Səxavət). *Xəzərin* ***o zaman*** *hələ neft qarışmamış, zir-zibilə, çirkaba bulaşmamış mavi sularına o qədər göz yaşı töküldü ki!..* (Ə.Cəfərzadə). ***O vaxt*** *buna etiraz edənlər olub, cavabında Amili gör nə söyləyib; deyib ki, mən demirəm ki, o alicənab insan peyğəmbərdir; amma neynəyəsən ki, kitabı var..* (Ə.Cəfərzadə). *Fürsət* ***hər zaman*** *ələ düşməz* (Atalar sözü). *Belə* ***ağır zamanda*** *Moskvaya belə inanmaqla neyləyəcək bu yazıq* (S.Rüstəmxanlı). *Qırx il qürbətdə yaşayan Nəsir müəllimin ürəyində öz kəndinin camaatına birdən-birə bir qəribə - o çağacan* ***heç vaxt*** *hiss eləmədiyi - mehr-məhəbbət oyanmışdı* (Ə.Əylisli). *Əlifağa həmişə* ***belə vaxtlarda*** *olduğu kimi, birdən yekə mikrofonu Noradan aldı və...* (Elçin). *Yaxın* ***zamanlarda*** *isə yeni avadanlıqların alınaraq istismara yönəldiləcəyini vurğulayan komitə sədri gələcəkdə əlaqələrin daha da genişlənəcəyini vurğulamışdır.* ("Azərbaycan" qəzeti). ***Yaxın vaxtlarda*** *5 yeni sahil mühafizəsi məntəqəsi istifadəyə veriləcəkdir* ("Azərbaycan" qəzeti). *Cevizin hər budağı qopub şaqqıltı ilə yerə düşəndə qoca "esse" deyib, toy qaydası sevinclə çəpik çalırdı və onun üz-gözünün nuru* ***bu zaman*** *daha da çoxalırdı* (Ə.Əylisli). ***Bu zaman*** *şəhər çılpaq, adamsız, hərəkətsizdir,*

yalxıdır, bəzək-düzəksizdir, səssiz-səmirsiz, danışıqsız, neon reklamsızdır (Anar). *Halbuki o, qardaşının balalarına qarşı **hər vaxt** diqqətli olmaq, onları qarşılıqlı məhəbbətlə əziz-ləyib, ürəyində qövr eləyən köhnə bir yaranın ağrısını unutmaq istəyirdi* (İ.Hüseynov). *Cavanlıqdı də, adam gücünə, zoruna arxayın olub **vaxtı** vecinə almır* (S.Səxavət). ***Zaman** gəlməlidi, bizim olmalıdı bu torpaqlar, bəsdi.» Həmşəri kö-çürmə hadisələri baş verməmiş qızın, Əminənin atasını, qar-daşlarını, nəslinin kişi qismini şəhərdən itirtdirəndə yalnız bu xəyallarla yaşayırdı Qriqoryan* (Ə.Cəfərzadə). *... **bir vaxtlar** əlimi öpməyə hazır idin, sən də, elə hamınız...* (S.Səxavət). *Yerdə oturub, kürəyini qovağın gövdəsinə söykəyib, **çox zaman** gözlərini yumub, simləri az qala birər-birər dinləyirdi, asta-asta, narın-narın, həzin-həzin çalırdı* (İ.Hüseynov). ***Belə vaxtlarda** o, əl saxlayıb, kənddə eşidilməsi mümkün olan bütün səslərə diqqətlə qulaq asırdı və zənninin aldandığı hər dəfə bir yeni ləzzətlə yəqin eləyib, sevinə-sevinə işə girişirdi* (Ə.Əylisli).

Göstərilən nümunələrdə işlənən *zaman* və *vaxt* sözləri-ni konstruksiya daxilində bir-biri ilə əvəzləmək olur və bununla heç bir məna dəyişikliyi olmur. Bəzən bir yazıçı və ya şairin işlətdiyi eyni konstruksiya daxilində hər iki sözün işləndiyi müşahidə edilir. Məsələn:

***Zaman keçdikcə**, Vəli müəllimin və yanımdakı dostla-rımın sözünü sındırmayıb atdığım bu addımın gərəkliliyini və xeyrini daha aydın başa düşürəm* (S.Rüstəmxanlı. Xətai Yurdu).

***Vaxt keçdikcə**, baxçanın bəyazlığı zirvələrin qarına qarışdı və dünyanın harasından baxdımsa, doğma dağlarımı-*

zı, böyüdüyüm rayonu o ağ güllərin rəngində gördüm (S.Rüstəmxanlı. Xətai Yurdu).

Və çörək muzeyi dünyəvi – ümumbəşəri bir ziyarətgaha çevrilməlidi; iyirmi birinci əsrin əvvəllərində, ölkələrin bir-birinin üstünə yeriyib qan tökdüyü, bir-birini xarabazara çevirdiyi, yer üzündəki adamların böyük bir hissəsinin acından öldüyü, bəşəriyyətin yarısının sözünün ikinci yarısının boğazından keçmədiyi ***bir vaxtda****, orta əsrlər şüuru və təfəkkürü ilə yaşadığı* ***bir zamand****a yer üzündə yaşayan əhalinin belə vahid bir məbəddə birləşməyi nə qədər yerinə düşər və arxa-arxaya verib Yer kürəsini fəlakətdən qoruyardılar* (S.Səxavət).

Bütün bunlar Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində *zaman* sözü üçün verilən izahatın kafi olmadığını göstərir.

"Zaman" sözünün qeydə alınmayan, amma qeydə alınması lazım olan və yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz mənaların təhlili göstərir ki, *zaman*, ilk növbədə, ümumfəlsəfi anlayış kateqoriyasının adıdır. Lüğətlərimizdə bunun izahı "2. Fəlsəfədə: sonsuz inkişaf edən materiyanın, vaxtın davamı və ardıcıllığında təzahür edən ümumi obyektiv varlıq forması." kimi verilir. Göründüyü kimi, ümumfəlsəfi anlayış kateqoriyası ilə "zaman" sözünün leksik mənası eyniləşdirilir. Verilən izahatda "vaxtın davamı və ardıcıllığında təzahür edən" təyini məntiqi və məzmun baxımından anlamsız söz yığınıdır. Doğrudur, zaman materiyanın varlıq formasıdır, amma, izahata görə, həmin varlıq forması, yəni zaman "vaxtın davamı və ardıcıllığında" təzahür edir. Dolaşıq deyilmi?

Yuxarıda göstərilmiş nümunələrin bir neçəsində "zaman"ın məişət anlayışı səviyyəsində təzahürü müşahidə olunur. Məişət anlayışı səviyyəsində "zaman" ədəbi dilə daxil

olmuş leksik mənada işlənir. Bu mənanın izahatı, fikrimizcə, "*cərəyan edən bütün hadisə və proseslərin mövcudluğunun illərlə, aylarla, saatlarla və s. ilə ölçülən davam müddəti, uzunluğu*" şəklində verilə bilər. Dilimizdə bu məna, fikrimizcə, daha aktualdır, əsasdır. *Zaman* sözünün həmin mənasının strukturunda əsas komponent kimi "uzunluq, (davam) müddət(i)" çıxış edir. Məhz bu komponent *zaman* sözünün digər leksik-semantik variantlarının izahatında iştirak edir. Dildə aktual olan mənada gizli şəkildə "hərəkət" komponenti də ehtiva olunur ki, bu da cərəyan edən bütün proseslərin dönməzliyinə işarədir. Bu, "vaxt" sözünün 2-ci mənası üçün verilən "*saatların, günlərin, illərin ardıcıl surətdə bir-birini əvəz etməsi*"[1] izahatında aşkar görünür. Amma bu izahatın qüsurlu olduğunu düşünmək olar, çünki zaman implisit olaraq özündə "hərəkət" komponentini ehtiva etsə də, onun nüvə strukturunda "uzunluq, davam müddəti" kimi komponent əsasdır. İzahatda vurğulanan "*saatların, günlərin, illərin ardıcıl surətdə bir-birini əvəz etməsi*" isə proses bildirir. Birincisi, qeyd edək ki, təkcə saat, gün və illər deyil, onlardan daha böyük (*qərinə, əsr, minillik*) və daha kiçik (*dəqiqə, saniyə*) zaman vahidləri ilə adlandırılanlar da ardıcıl surətdə bir-birini əvəz edə bilər, onları kənarda saxlamaq lazım deyil. İkincisi, zaman əvəzetmə prosesini deyil, həmin prosesin bu və ya digər dərəcədə davam müddətini və ya uzunluğunu bildirir. Bu səbəbdən, həmin izahatın "*saatların, günlərin, illərin və s.-nin ardıcıl surətdə bir-birini əvəz etməsinin az və ya çox*

[1] Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild (red.: prof. Ə.Orucov), Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1966, s. 351.

dərəcədə müəyyən olan davam müddəti, uzunluğu" şəklində verilməsi məqsədəuyğundur.

Zaman sözünün işləndiyi nümunələrin təhlili əsasında onun semantik strukturunda "*hansısa hadisə, mərhələ və ya dövrlə səciyyələndirilə bilən müəyyən davam müddəti, uzunluq*" komponentini də fərqrəndirmək olar. *Vaxt* sözü üçün qeydə alınan 4-cü mənada ("Dövr, zəmanə, çağ. *Çar hökuməti vaxtında. Uşaqlıq vaxtı. Axır vaxtlarda. Bizim vaxtımızda* (yaşadığımız dövrdə, bizim dövrdə). – *Vaxt bir vaxt idi ki, şəhərlərdə məktəb az tapılardı*. Nərimanov.")[1] və 6-cı mənada ("Mövsüm. *Ov vaxtı, Ağac əkmək vaxtı, Xırman vaxtı*.")[2] bu komponent aşkar görünür.

Zaman sözünün semantik strukturunda fərqləndirilə bilən digər bir komponent "*nəyinsə baş verdiyi müəyyən an, nöqtə*" şəklində xülasə edilə bilər. Vaxt sözünün 3-cü mənasında ("Bir hadisənin, işin baş verdiyi, baş verəcəyi yaxud baş verməli olduğu an, moment. İclasın vaxtını təyin etmək. – *Vaxt yetişdi,*")[3] və bu mənada fellərdən sonra işləndiyi məna çalarında bunu görmək olar.

Beləliklə, *zaman* və *vaxt* sözlərinin semantik strukturunun müqayisəsindən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. *Zaman* sözü *vaxta* nisbətən daha geniş şərh oluna bilər, lakin Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bunun tam əksini görürük. *Vaxt* sözü üçün qeydə alınmış mənaların hamısı *zaman* sözü üçün də keçərlidir.

---

[1] Yenə orada, s. 351.
[2] Yenə orada, s. 351.
[3] Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild (red.: prof. Ə.Orucov), Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1966, s. 351.

2. Fəlsəfi mənada materiyanın obyektiv mövcudluq formalarından biri kimi (məkanla bərabər) *zaman*ın malik olduğu məna yükünə «vaxt» sözü malik deyildir. Söhbət mücərrəd fəlsəfi anlayışlardan getdikdə, daha çox «zaman» sözü işlədilir. Məsələn: *zaman və məkan, zamanın həqiqətləri, tarixi zaman.*
3. Dilçilikdə morfoloji və sintaktik kateqoriyaların terminoloji adlandırılmasında *zaman* termini istifadə olunur: *indiki zaman, keçmiş zaman, gələcək zaman, zaman zərfi, zaman zərfliyi, zaman budaq cümləsi.*

Deyilənləri yekunlaşdıraraq, izahlı lüğətdə zaman sözü üçün belə şəkildə izahat vermək olar:

"ZAMAN *is. ə.* 1. Gerçəklikdəki hadisə və proseslərin dönməz ardıcıllıqla cərəyan etdiyi, baş verdiyi qeyri-məkani bir bütövlük, tamlıq; 2. Cərəyan edən bütün hadisə və proseslərin mövcudluğunun illərlə, aylarla, saatlarla və s. ilə ölçülən davam müddəti, uzunluğu; 3. Saatların, günlərin, illərin və s.-nin ardıcıl surətdə bir-birini əvəz etməsinin az və ya çox dərəcədə müəyyən olan davam müddəti, uzunluğu; 4. Hansısa hadisə, mərhələ və ya dövrlə səciyyələndirilə bilən müəyyən davam müddəti, uzunluq; 5. Nəyinsə baş verdiyi müəyyən an, nöqtə; 6. *Dilçilikdə*: İş və hərəkətin nitq momentinə nisbətini göstərən qrammatik kateqoriya."

Zaman sözünün dildə aktual olan mənası ikinci mənadır.

1.6. *Time* və *Zaman*

Yuxarıda ing. *time* və azərb. *zaman* sözlərinin həmin dillərin izahlı lüğətlərində qeydə alınmış mənalarının təhlilini

verməyə çalışdıq. Təhlil nəticəsində hər iki leksik vahidin oxşar semantik strukturunda oxşar cəhətlərin olduğu aydınlaşdı. Oxşarlıq həmin leksik vahidlərin təmsil etdiyi dillərdə gerçəkliyin zaman anlayışının ifadəsində ən ümumi söz kimi leksik-semantik temporallıq sahəsinin semantik strukturunun təşkilində iştirak etməsində, komponentlərinin polisemantikliyində, dilin aktiv lüğət tərkibinə daxil olmaqla yüksək işlənmə tezliyinə malik olmağında özünü göstərir. Bununla belə, qeyd edilən sözlər üçün müəyyən fərq də aşkar edilmişdir. Azərbaycan dilində *zaman* sözü ümumi geçəklikdə iradəmizdən asılı olmadan mövcud olan qeyri-məkani bütövlüyü, tamı adlandırmaqla bərabər, eyni zamanda həmin qeyri-məkani bütövlüyün dildə əsas ifadə vasitəsi olan qrammatik fel kateqoriyasının da adıdır. İngilis dilində isə *time* obyektiv real zamanla assosiasiya olunur, real zamanın dildəki ifadə vasitəsi olan qrammatik fel kateqoriyası başqa leksemlə (*tense*) adlandırılır. İng. *time* sözü azərb. *zaman* sözündən fərqli olaraq *universal time, Greenwich mean time, solar time, sidereal time, time zone* və s. birləşmələrdə işlənərək terminoloji aktivlik nümayiş etdirir. Azərbaycan dilində isə göstərilən birləşmələrin qarşılıqlarında *zaman* yerini *vaxt* sözünə güzəştə gedir: *ümumdünya vaxtı, Qrinviç vaxtı, günəş vaxtı, ulduz vaxtı, qurşaq // dilim vaxtı*.

Prof. A.Q.Ələkbərov rus dilindəki *время* sözünün ayrı-ayrı mənalarının azərb. *vaxt - zaman - çağ* sinonim cərgəsi ilə verilməsində tərcümənin izahı prinsipini uğursuz hesab edərək yazır: "Necə təyin etmək olar ki, harada *vaxt,* harada *zaman,* harada *çağ* işlətmək lazımdır? Görünür, belə bir qeydin verilməsinə ehtiyac vardır ki, gündəlik nitq situasiya-larının böyük əksəriyyətində yalnız *vaxt* sözü işlədilir:

московское время – *Moskva vaxtı*, ночное время – *gecə vaxtı*, терять (выиграть, провести...) – *vaxt itirmək (qazanmaq, keçirmək...)*, время идет – *vaxt gedir*, у меня времени нет – *vaxtım yoxdur*. Zaman yalnız terminoloji (fəlsəfi və ya qrammatik) anlayış kimi çıxış edir: пространство и время – *məkan və zaman*; прошедшее время – *keçmiş zaman*. ... Ünsiyyət sferalarının nitqə yönləndirilmiş belə fərqləndirilməsindən sonra, danışan və ya yazan üçün *vaxt* və *zaman* sözlərini digər hallarda *adam – insan, qəlb – könül* və s. şəklində qarşılıqlı əvəz edilə bilən sözlər kimi istifadə etmək çətinlik törətmir."[1]

Rusca-azərbaycanca lüğətdə "время" sözünün 1-ci mənada "vaxt, zaman, çağ"[2] tərcüməsi ilə əlaqədar deyilmiş bu mülahizəsində izah prinsipini uğursuz hesab edən müəlliflə biz həmrəyik. Lakin bu mülahizədə müzakirə doğuran cəhət də vardır. Deyilən fikirdə *vaxt* sözünün gündəlik nitq situasiyalarının əksəriyyətində işlənməsi ilə bağlı olan hissəsinə etiraz etməsək də, terminoloji anlayış kimi yalnız "*zaman"*in çıxış etməsi hissəsi ilə razılaşa bilmərik. Alimin rus dilindəki *время* sözünün Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə bağlı narahatçılığını ingiliscə-azərbaycanca lüğətdə «time» sözünün də tərcüməsi üçün ifadə etmək olar. Lüğətdə «time» sözü 1-ci mənada dilimizə "vaxt, zaman, çağ" şəklində tərcümə edilmişdir.[3] Amma yuxarıda göstərilmiş nümunələrdə bunun əksini gördük. İndi həmin nümunələrə rus dilinin müvafiq materialını əlavə edək:

---

[1] Ələkbərov A. Yazı-pozularımdan seçmələr. Bakı, Nurlan, 2006, s. 385.
[2] Rusca-azərbaycanca lüğət. 5-ci nəşr. İ cild. Bakı, 1990, s. 180.
[3] İngiliscə-azərbaycanca lüğət , Bakı, «Qismət», 2003, s.1438

universal time – ümumdünya vaxtı – всемирное время, Greenwich mean time – Qrinviç vaxtı – гринвичское среднее время; solar time – günəş vaxtı – солнечное время; sidereal time – ulduz vaxtı – звёздное время

Göründüyü kimi, rus dilindəki oxşar terminoloji birləşmələrdə də *время* dilimizə *zaman* sözü ilə deyil, *vaxt* ilə tərcümə edilir. Bütün bunları vurğulamaqla bərabər, alimin tərcümənin izahı ilə bağlı olaraq lüğətdə qeydin verilməsi təklifi, hər bir halda, qüvvəsində qalır. *Time* və *zaman* sözlərinin nə dərəcədə bir-birinə qarşılıq olduğunu üzə çıxarmaq məqsədilə bu məsələyə nəzər salmaq yerinə düşərdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumiləşdirici termin olaraq «time» lekseminin bütün komponentlərini özündə ehtiva edərək Azərbaycan dilində tam ifadə edən ekvivalent olmasa da, belə bir qarşılığı «zaman» sözündə tapırıq. O da qeyd edilməlidir ki, ingilis dilindəki *time* sözünə Azərbaycan dilindəki tərcümə lüğətlərində göstərildiyindən də artıq miqdarda leksemlər uyğun gəlir. Bunu yəqin etmək üçün «time» komponentini müxtəlif situasiya və kontekstlərdə, çeşidli birləşmələrin tərkibində təhlilə cəlb etmək kifayətdir, məsələn: ***for all time*** *– bütün zamanlarda // vaxtlarda // dövrlərdə // çağlarda // əyyamlarda;* ***from the beginning of time*** *– qədim zamanlardan // vaxtlardan // dövrlərdən // çağlardan // əyyamlardan,* ***time flies*** *– vaxt // zaman uçur,* ***kill time*** *– vaxt öldürmək,* ***time is running out*** *– möhlət // vaxt // zaman bitir / /qurtarır,* ***time is on our side*** *– zaman // vaxt bizə işləyir,* ***time will tell*** *– zaman //vaxt göstərəcək // göstərər,* ***test of time*** *– zamanın // dövrün // vaxtın sınağı,* ***time waits for no man*** *– zaman // vaxt (heç kəsi) gözləmir,* ***after a time*** *– müəyyən zamandan // vaxtdan // müddətdən // dövrdən sonra,* ***to gain time*** *– vaxt*

// zaman qazanmaq, ***to have (no) time*** *– vaxtı // zamanı ol(ma)maq ,* ***in no time at all*** *– bir anda,* ***spare time*** *– asudə vaxt // zaman,* ***to last one's time (out)*** *– (kiminsə) ömrünə bəs etmək // çatmaq,* ***it is time for bed*** *– yatmaq vaxtıdır // zamanıdır,* ***there's no time like present*** *= fürsəti // məqamı əldən vermək,* ***in time*** *– vaxtında // zamanında // məqamında,* ***on time*** *– təyin olunmuş vaxtda // zamanda,* ***every time*** *– hər dəfə // vaxt // zaman,* ***many a time*** *//* ***many times*** *– çox dəfə // dəfələrlə,* ***in the time of smb*** *– (kiminsə) zamanında // vaxtında // dövründə,* ***in olden times*** *– qədim zamanlarda // vaxtlarda // dövrlərdə,* ***to be ahead of one's time*** *– zəmanəsini // dövrünü qabaqlamaq,* ***good and bad times*** *– yaxşı və pis vaxtlar // dövrlər // zamanlar,* ***hard times*** *– ağır dövrlər // zamanlar // vaxtlar,* ***from*** *//* ***since time immemorial*** *=* ***from*** *//* ***since time out of mind*** *– çox qədim zamanlardan // vaxtlardan // dövrlərdən // əyyamlardan .*

Sonuncu birləşmələrə diqqət yetirək. «Time» komponenti *since time immemorial* və *from // since time out of mind* tipli birləşmələrin tərkibində «keçmişdən indiyə qədər qeyri-müəyyən müddət, uzunluq» kimi orijinal məna çalarına malikdir. Azərbaycan dilində həmin birləşmələr həm yuxarıda verilən şəkildə, həm də *illərdən bəri, ata-babadan (bəri) // (bu yana), dədə-babadan (bəri) // (bu yana), dünya yaranandan bəri* və s. kimi orijinal birləşmələr şəklində ifadə olunur. Müq. et: ingilis dilində – *Her family had farmed that land* ***since time immemorial.***[1] ***(****Onun ailəsi* ***illərdən bəri*** (***ata-babadan bəri***) *o yeri (torpağı) becərmişdi),* Azərbaycan dilində

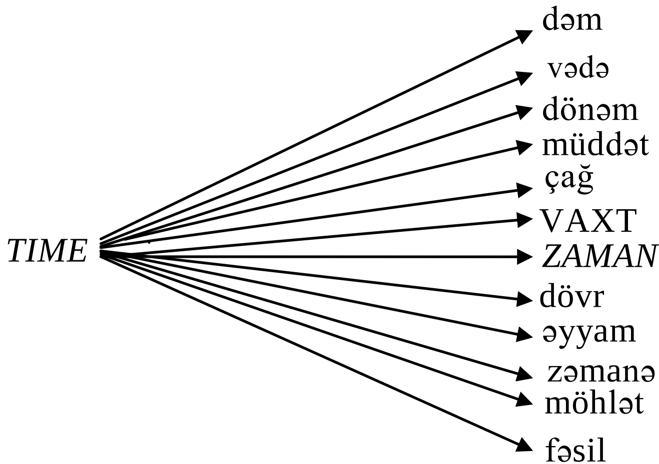
---

1 Cambridge Advanced Learner's Dictionary. Cambridge University Press, 2003. Version 1.0. COPIRIGHT © Software TEXTware A / S, Copenhagen, 2003, http: // www. textware. dk.

– Mollalı güneyini ***dədə-babadan*** *Zenqaranlılar əkib-biçirlər* (Dan.).

Beləliklə, ingilis dilindəki *time* sözünə Azərbaycan dilində bir neçə leksemin uyğun gəldiyi göz önündədir. Ən çox uyğunluq «zaman» və «vaxt» sözlərində özünü göstərir. Verilmiş nümunələrin əksəriyyətində «vaxt» və «zaman» leksemləri bir-birini əvəzləyə bilir. Bu sözlərin bir-birini əvəzləməsinə baxmayaraq, işlənmə yeri, üslubu və semantik yükünə görə *zaman* sözünə üstünlük vermək olar. Bu üstünlüyün səbəbləri yuxarıda göstərilmişdir.

Beləliklə, ingilis dilindəki *time* sözü və onun Azərbaycan dilindəki qarşılıqları ilə bağlı müqayisəli təhlil göstərir ki, *time* sözünə aşağıdakı sözlər uyğun gəlir:

Time sözünün Azərbaycan dilində qarşılıqlarını nəzərdən keçirərkən müşahidə edilən bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Bu da ondan ibarətdir ki, ingilis dilindən Azərbay-

can dilinə keçdikdə sözün mənasının konkretləşməsi hadisəsinin, amma Azərbaycan dilindən ingilis dilinə keçdikdə isə əksinə, yəni daha ümumi ifadə üsulundan istifadənin şahidi oluruq.

II FƏSİL. TEMPORAL LEKSİKANIN SEMANTİK TƏSNİFATI

Temporal leksikaya dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif yanaşma üsulları vardır. Məsələn, müxtəlif dillərin materialları üzrə aparılan tədqiqatlarda temporal leksika struktur-semantik, ideoqrafik, derivativ, distributiv, transformativ parametrlər baxımından araşdırılmışdır. Hətta temporal leksikaya dair müxtəlif tədqiqatların nəticələrini ümumiləşdirən işlərə də rast gəlmək olar[1].

Biz ingilis və Azərbaycan dillərində temporal leksikanın semantik təsnifatında əsas kimi onların felin zaman formaları ilə əlaqəsi əlamətini götürürük. Əlaqəlilik və ya nisbət mənasının mövcudluğu dilin müxtəlif səviyyəli vahidləri olan fel zamanları ilə temporal leksikanın semantik cəhətdən uzlaşmasına kömək edir. Zamanın leksik ifadə vasitələri olan temporal leksikanın differensial mənaları cümlədə fellə ifadə olunan hərəkəti dəqiqləşdirir, konkretləşdirir. Müxtəlif səviyyələrə aid olan bu vahidlərin funksional cəhdtən qarşılıqlı əlaqəsi bununla qurtarmır. Temporal leksika kontekst daxilində felin zaman formasının mənası ilə ziddiyyət təşkil edərək, cümlədəki felin göstərdiyi zamanla uyğun gəlməyən zaman mənası verə bilər. Məsələn, leksik mənasında «sonragəlmə, konkretlik, dəqiqlik, məhdudiyyət» seması olan azərb. *sabah* və ing. *tomorrow* zərfləri felin indiki zaman forması ilə işlənməklə zaman münasibətini dəyişdirir, yəni leksik göstəricinin se-

---

[1] Потаенко Н.А. Темпоральная лексика как объект лингвистического изучения // Известия АН СССР, Сер. лит. и яз. 1979, Т. 38, № 3, с. 243-248.

mantikası fel formasının mənasına təsir edərək, bir növ üstünlük qazanaraq onu gələcək zaman sferasına keçirir. Müq. et:

-*Bunları da **sabah** gəlib aparasıdırlar* (Anar). *Nümayəndə heyəti **sabah** vətənə yola düşür* («Xalq qəzeti»). *Müxalifət **sabah** öz aksiyalarını təklif olunan ünvanlarda keçirir* («Şərq» qəzeti).

*«You come to work **tomorrow**, and in the middle of the day I'll advance you enough for your dinner* (J.London). *They have found out that he starts for Fort Clayton **tomorrow**, with one of his scouts* (M.Twain); *Suppose we take a sail on the lake to-day, and go up into the mountains **tomorrow** morning?»* (E.Voynich)

Digər temporal leksemləri də buna oxşar şəkildə təhlil etmək olar. Məsələn, Azərbaycan dilində *vaxtında* zərfinin kontekstual təhlili onun semantikasında bir sıra temporal mənaların cəmləşdiyini göstərir. Çoxmənalı temporal vahid olan bu söz müxtəlif leksik-semantik qruplara daxil olur, qrup daxilində digər vahidlərlə sinonimlik və antonimlik münasibətlərinə girir. Məhz belə münasibətlər sayəsində *vaxtında* zərfi hərəkəti həm keçmiş, həm indiki, həm də gələcək zaman sferasında lokallaşdıra bilir:

***Vaxtında** yazsaydın, ... nə sənin qəlbinə dəyərdilər, nə də Yevlaxda o cür sərrast bir həyasızlıqla səni təhqir eliyərdilər* (S.Səxavət). *Axı Cahandar ağa **vaxtında** ona xəbər vermişdi* (İ.Şıxlı). *Bunlardan biri İran şahı Kir olub. Onun **vaxtında** da zülm ərşə dayanmışdı* (S.Səxavət). *Əgər respublikamızın təhlükəsizliyini düşünürsünüzsə, bizi rüsvay edənlərə **vaxtında** cavab verilməsinə siz də kömək göstərməlisiniz* (S.Rüstəmxanlı).

İngilis və Azərbaycan dillərində temporal leksikanın lüğəvi mənalarının təhlili prosesi göstərir ki, bir qrup sözlər özündə zaman və tərz mənalarını birləşdirir. Belə sözlər hərəkəti eyni zamanda keyfiyyət və kəmiyyət baxımından səciyyələndirir. Bununla bərabər, həmin sözlər hərəkətin zaman etibarilə lokallaşmasını ifadə etmir. Bu qrupa azərb. *həmişə, bütün gün(ü), daim, daima, gecə-gündüz,* ing. *always, whole day, all day (long)* və s. sözləri daxil etmək olar. Həmin sözlərdə «zamanca lokallaş(dır)ma» semasının olmaması felin zaman forması ilə işlənməsində onların qeyri-sabitlik nümayiş etdirməsi ilə də təsdiqlənir.

Azərbaycan və ingilis dillərində temporal leksika «zamanca lokallaşdırma» semasının varlığı və yoxluğu əlamətinə görə iki semantik qrupa bölünə bilər: 1) Felin zaman kateqoriyasının mənası ilə əlaqəli olan temporal leksika; 2) Felin zaman kateqoriyasının mənası ilə əlaqəli olmayan temporal leksika.

2.1. Felin zaman kateqoriyasının mənası ilə əlaqəli olan temporal leksika

Felin zaman kateqoriyasının mənası ilə əlaqəli olan temporal leksika tərkib etibarilə qeyri-yekcinslik nümayiş etdirir. Bu, onların müxtəlif zaman çalarları ilə müəyyənləşir. Burada üç sıranı fərqləndirmək olar:

I. İndiki zaman sferasına aid temporal leksika;

II. Keçmiş zaman sferasına aid temporal leksika;

III. Gələcək zaman sferasına aid temporal leksika.

2.1.1. İndiki zaman sferasına aid temporal leksika

İndiki zaman sferasına aid temporal leksika üçün invariant əlamət hərəkətin nitq momenti ilə «eynizamanlılıq» mənasıdır.

Azərbaycan dilində: *indi, indiki vaxtda, hazırda, hazırkı vaxtda, cari zamanda, bu gün* və s. **İngilis dilində:** *present, now, presently, current, currently, today, nowadays, tonight.*

Zaman kəsiyini əhatə etməyindən asılı olaraq bu leksik vahidlər müəyyən yarımqruplara bölünə bilər.

1. Məsələn, azərb. *hazırda, bu gün, hazırkı vaxtda,* ing. *at present, now, presently, today* nitq momenti ilə birbaşa əlaqəlilik ifadə edə bilir. Müq. et:

İndi *özün görürsən ki, necə ağ yalan olur* (Anar). ***Hazırda*** *Şirazda ailəsiylə birlikdə yaşayır* (Ə.Cəfərzadə). *Həsən keçmişin əsgəri idisə, Sevindik* ***hazırda*** *ordudadır* (S.Əhmədli). ***Hazırda*** *isə 60 ailə birlikdə reabilitasiya kursu keçir* («Şərq» qəzeti).

So true are these avowals ***at the present day****, that I can now only take the reader into one confidence more* (Ch.Dickens). *'But I bear those monotonous walls no ill-will* ***now*** (J.F.Cooper). *"Just go on with what you're doing* ***now*** (A.Cristie). *I leave your house* ***today****; I cease to be your ward* ***today*** (Ch.Dickens).

2. İndiki zaman sferasına aid sözlərin bəziləri keçmiş zaman kəsiyini əhatə etməklə nitq momenti ilə əlaqəlilik ifadə edə bilir. Müq. et:

Darkeş, uzun qapıdan ***indiyədək*** *nə qədər insan girmiş, geri qayıtmamışdı* (S.Əhmədli). *... özünü bilərdən* ***indiyədək****,*

heç vaxt heç kəsə boyun əyməyən Zümrüd bu dəqiqələrdə bəzəkli gəlin otağında oturub, boynunu burub taleyinin əmrini gözləyir (İ.Hüseynov). *Düz yüz manat* ***indiyədək*** *zərərim var* (M.F.Axundov). *Axı* ***hələ indiyə kimi*** *onun bir sözünü iki eləyən olmayıb* (Anar). *Bütün bu səfərlər* ***hələ ki****, birinin - ruhların imkanları ilə baş tutur* (S.Əhmədli).

Until now *this personage had escaped the observation of the travelers* (W.Irving). *Always in sublime carelessness had he lived,* ***till now****, and now it seemed to him that they had always reached out and dragged at him with vile hands* (Ch.Dickens).

Göründüyü kimi, bu temporal leksemlərin semantik strukturunda «öncəgəlmə» seması intişar tapır.

3. İndiki zaman sferasına aid sözlər nitq momenti ilə əlaqəlilik nümayiş etdirməklə eyni zamanda gələcəyə yönümlük göstərir. Belə sözlər «sonragəlmə» məna çaları daşıyır.

2.1.2. Keçmiş zaman sferasına aid temporal leksika

Keçmiş zaman sferasına aid temporal leksikanı hərəkətin nitq momentindən «öncəgəlmə» kimi invariant məna əlaməti birləşdirir.

Azərbaycan dilində: *keçmiş, dünən, srağagün, bir zamanlar, bir vaxtlar, bir gün, onda, qədimdə, qədim zamanlarda, Nuh əyyamında, dədə-babadan* və s; **İngilis dilində:** *past, yester-morning, yester-evening, yestreen, yesterday, yesternight, yester-year, the other day, in the day of old, the good old days, from time immemorial, since Adam was a boy, time out of mind.*

Hər iki dildə keçmiş zaman sferasına aid olan temporal leksika keçmişdə qeyri-müəyyən zaman, ən yaxın keçmiş, yaxın keçmiş və s. məna çalarlarını ifadə etməyə xidmət edir:

Bu yaxında *Bolqarıstandan qayıtmışıq* (Anar). ***Yaxınlarda*** *Bakıya getmişdi, evlərinə, ata-anasına baş çəkib gəlmişdi* (Anar). ***Bu yaxınlarda*** *belə bir hadisə baş vermişdi* (S.Əhmədli). ***Onda*** *Sənubərin xırdası olmamışdı qutabsatana versin, qutabsatan da Sənubərin manatlığını xırdalamırdı, xırdası yox idi* (Elçin). ***Dünən*** *səhər yeməkxanada oturub ertə çörəyini yeyəndə Güləndam nənə Cavanşirdən soruşdu* (Elçin). *Səhəri gün məktəbdə uşaqlar ona dedi ki, İzrail Solomonoviç* ***dünən*** *birinci dərsdə sizi görübmüş - səni də, Vovanı da - bildi ki, dərsdən qaçmısınız* (Elçin). *Bibim deyir ki,* ***dünən*** *səhərin ala toranında gördüm ki, camış nəsə yeyir* (İ.Şıxlı). -*Ay Ruzigar bacı, vallah,* ***qədimdə*** *də qız seçənlər qəribə şeylərə fikir verərmişlər ey* (Ə.Cəfərzadə).

You heard me say ***yesterday*** *that I proposed to live by my wits* (A.Cristie). ***Time out of mind*** *strength and courage have been the theme of bards...* (W. Thackeray). Politicians are promoting their interests, and ***since time immemorial*** they have used conscience as a device (The New York Times).

2.1.3. Gələcək zaman sferasına aid temporal leksika

Gələcək zaman sferasına aid temporal leksika nitq momentindən «sonragəlmə» semantik invariant əlaməti ilə fərqləndirilir.

Azərbaycan dilində: *sabah, səhər, gələcək, gələcəkdə, gec-tez, yaxında, yaxınlarda, onda, bir vaxt, bir gün , günlə-*

rin bir günü, o gün və s. **İngilis dilində:** *tomorrow, morrow, future, hereafter, hereupon, next, oncoming, for the moment, one of these days, in (the) future, early or late, soon or late.*

Qeyd etdiyimiz temporal leksika gələcək zaman sferasında hərəkəti müxtəlif müddətli zaman kəsikləri etibarilə səciyyələndirir. Məsələn, nitq momentinə və ya başqa hesablanma nöqtəsinə münasibətdə yaxın və ya uzaq gələcək, ümumi gələcək bildirir. Nümunələr:

*O heç ağlına gətirə bilməzdi ki, **bir vaxt** gələcək və bu qutab alan qız onun ilk məhəbbəti olacaq* (Elçin). ***Bir zaman** Tolikin oğlunun oğlu da heç avar çəkməyəcək və bəlkə o, heç mənim adımı da bilməyəcək* (Elçin). *İşğal edilmiş rayonlarımız **yaxın vaxtda** azad ediləcək. Baləmi indi kəndə gedəcək, hər halda yaxın zamanda oğlunun itdiyindən duyuq düşəcək, axtarıb gec-tez meyiti tapacaqlar* (Anar). *Könlünün nəvazişini, istisini insanlarla bölüşəcək, mehribanlığıyla sevindirəcək, etinasızlığıyla qüssələndirəcəkdir və **haçansa** məclisin şirin yerində bir neçə dəqiqə qonaqlardan, rəqslərdən, tostlardan, komplimentlərdən ayrılacaq, televizora qapılacaq, verilişə baxacaqdır* (Anar).

*My poor friend, **one of these days** you'll be so dreadfully sorry you said this to me* (W. Maugham). *It is bad enough going away owing you rent, but I'll be paying, you'll see, **one of these fine days**, just when you've given me up...* (A. Wilson). *You'll have to tell him **sooner or later*** (W. Maugham).

2.2. Felin zaman kateqoriyasının mənası ilə əlaqəli olmayan temporal leksika

Felin zaman formalarının mənası ilə əlaqəli olmayan temporal leksika felin zaman formalarına münasibətdə neytrallıq nümayiş etdirir və obyektivlik baxımından bir hərəkəti digər bir hərəkətlə əlaqələndirir. Temporal leksikaya belə yanaşma nəticəsində aşağıdakı yarımqruplar fərqləndirilir.

1. Hərəkəti eynizamanlılığa görə əlaqələndirən leksik vahidlər.
2. Hərəkəti ardıcıllığa görə əlaqələndirən leksik vahidlər.
3. Müddət və təkrarlılıq mənalı leksik vahidlər.

2.2.1. Hərəkəti eynizamanlılığa görə əlaqələndirən leksik vahidlər

Birinci yarımqrupa daxil olan temporal leksikanın semantik strukturunda hər hansı bir hərəkətlə «eynizamanlılıq» əlaməti seçilir. Azərbaycan dilində bu növ leksik vahidlərə *birdən, dərhal, həmin vaxt* və s. daxildir:

Yaşmağını yuxarı qaldırdı, baş örtüsünü üst tərəfdən alnına çəkdi və həyətdəki balaca dükana bənzər bir şey var idi, qapısını açdı, ***dərhal*** *geri qayıtdı* (Ə.Cəfərzadə). *Abdulla* ***birdən*** *on beş qoyununu bazara sürüb satıb, voyenkom Talıbovun köməyi ilə oğlunu hərbi xəstəxanadan çıxarıb gətirmişdi* (İ.Hüseynov). *Sütül ləkəsini elə* ***həmin vaxt*** *sulanan qora ilə yumaq, təmizləmək olurdu* (S.Əhmədli).

İngilis dilində isə bu yarımqrupa *immediately, simultaneously, at the same time* kimi sözləri daxil etmək olar:

The men had been paid off in Australia, and Martin had ***immediately*** *shipped on a deep-water vessel for San Francisco* (J.London). ***At the same time****, however, he caused a strict watch to be maintained on all their movements* (W. Irving). *It was remarked that the clock began to strike, and I began to cry,* ***simultaneously*** (Ch.Dickens).

Hərəkəti eynizamanlılığa görə səciyyələndirən leksik vahidlər bir və ya bir neçə subyekt tərəfindən icra edilən hərəkətlərin eynizamanlılığını ifadə edə bilər. Məsələn:

Ona görə belə köntöy-köntöy cavab verdi, ***eyni zamanda*** *hiss etdi ki, gicgahlarındakı damarlar şişməyə, əlləri əsməyə başlayır* (İ.Şıxlı). *Bu giziltidən qolları, qılçaları gərildi,* ***birdən*** *süstləşib boşaldı* (İ.Şıxlı). *Qabaq ayaqlarının üstündə, xəzəli xışıldada-xışıldada meyidin bərabərinə qədər süründü, onu imsilədi,* ***birdən*** *dik atılıb geri sıçradı* (İ.Şıxlı). *Salatın anasını - öz günüsünün başını sinəsinə sıxıb hönkürtü ilə ağladığını gördü, yalnız* ***bu vaxt*** *Mələk bayaqdan güclə saxladığı göz yaşlarını axıtmağa başladı* (İ.Şıxlı).

2.2.2. Hərəkəti ardıcıllığa görə əlaqələndirən leksik vahidlər

İkinci yarımqrupa daxil olan temporal leksikanın semantik strukturunda «ardıcıllıq, sonragəlmə» semantik əlaməti seçilir. Azərbaycan dilində *birdən, onda, ardınca, sonra, sonralar* və s. sözlər bu qrupdan sayıla bilər. İngilis dilində isə buraya *shortly, directly, straightway, soon, subsequently, then* tipli sözlər daxildir.

Bu növ leksik vahidlərin işləndiyi kontekstlərdə bir hərəkət ardıcıllığa görə a) dərhal, heç bir zaman müddəti, fasilə-

si olmadan və ya b) fasilə, ara, müddət ilə digərindən sonra baş verir.

Müq. et: ***Birdən*** *kimsə onun qolundan dartdı* (S.Əhmədli). *Söhbətin elə bir nöqtəsi yetişdi ki, Zəlimxan daha dözə bilməyib* ***birdən*** *ayaq saxladı* (İ.Hüseynov). *Dəmir parçası əvvəlcə qızardı,* ***sonra*** *tədricən ağardı* (İ.Hüseynov). *Kərim kişi dirsəyi ilə əvvəlcə sağ yanındakı meşəçiyə toxunub qapıya işarə etdi,* ***sonra*** *böyük oğluna sarı döndü* (İ.Hüseynov).

We kissed one another over and over again, and I ***soon*** *fell fast asleep* (Ch.Dickens). *Denton seemed to be reading her, and* ***then*** *still retaining Joan's hand she turned to Madge with a smile* (Jerome K. Jerome). *And I came out* ***immediately****, for I trembled at the idea of being dragged forth by the said Jack, for, all at once, without speaking, he struck suddenly and strongly* (Ch.Bronte). *The sun cannot get* ***directly*** *at the deeper portions of the snow* (Jerome K. Jerome).

2.2.3. Müddət və təkrarlılıq mənalı leksik vahidlər

Üçüncü yarımqrupa zaman və tərz mənalarını eyni vaxtda reallaşdıran leksik vahidlər daxildir. Bu yarımqrupda aşağıdakı cərgələr fərqləndirilə bilər:

a) hərəkətin məhdud və ya qeyri-məhdud zaman müddətini, başlanğıc və ya son həddini ifadə edən söz və söz birləşmələri:

Azərbaycan dilində *ömürboyu, ömürlük, ömründə, xeyli vaxt, həmişə, günlərlə, həftələrlə, aylarla, bir neçə vaxt, səhərdən, gecəyarıdan, dünəndən bəri, çoxdan, hər zaman, hər vaxt, daim, daima, daimi, fasiləsiz, davamlı, əbədilik, əbədiy-*

yən, həmişəlik, birdən, qəfildən, qəfil, ani, dərhal tipli sözlər bu yarımqrupa aiddir.

*Çevir balalarının başına, **ömürlük** qaravaşın ollam* (İ.Şıxlı). *Hətta **günlərlə** zənənə üçün açılan hamamı da nəzarət altında saxladı* (Ə.Cəfərzadə).***Xeyli vaxt** uzaqdan-uzağa qızın qarasıyla gəzib izini izinə qatmışdı* (İ.Şıxlı). *O yaşıl çinar **çoxdan** arxada qalmışdı və görünmürdü* (Elçin). ***Dünən axşamdan** qulağı çalmışdı ki, Əsma bu səhər şikara çıxacaq* (Ə.Cəfərzadə). *Əlxüsus da **axşamdan** yatıb **gecə yarısı qəflətən** oyananda, **səhərəcən** yata bilməyib yataqda qurcuxa-qurcuxa qalanda halı yaman olurdu* (Anar). ***Çoxdan** idi bu şəkli görmürdüm, bir az baxıb şəkli yazı masamın siyirtməsinə qoydum* (Elçin).

İngilis dilində buraya *long, always, constant, constantly, continually, continuously, eternal, ever, forever, never, overnight, overtime, perennial, perennially, permanent, permanently, still* və s. sözlər daxil edilə bilər.

*"You're right, Tommy, it is a bit of a poser." "After all, you know, you can't bluff him **forever*** (A.Cristie). *They do not **always** agree with us* (Jerome K.Jerome). *They were on the alert **constantly**, and found their office no child's play* (M. Twain). *The lips were **still** always a trifle parted, and she still seemed to be looking out for what was coming, like a little Madonna, or Venus, in a Botticelli picture* (J.Galsworthy).

b) Hərəkətin təkrarlılığını bildirən leksik vahidlər. Təkrarlılıq özü iki formada baş verə bilir.

1. Ardıcıl, müntəzəm təkrarlılıq ifadə edən leksik vahidlər: **Azərbaycan dilində** – *ardıcıl, mütəmadi, dövri, periodik, dəqiqəbədəqiqə, saatbasaat, günbəgün, həftəbəhəftə, ilbəil, il-lik, adətən*; **İngilis dilində** – *regularly, regular, periodical,*

periodically, once, twice, thrice, minutely, hourly, daily, weekly, fortnightly, monthly, yearly, annual, annually, usually.

Aleksey Osipoviç görürdü ki, arvadı içəridən qovrulur, günü nə qədər xoş keçsə də sarsılır, ***aybaay****,* ***günbəgün*** *qocalır* (İ.Şıxlı). *Fira heç zaman məni sevə bilməzdi, çünki mən eyni bir adamla, lap xoşlamadığım bir adamla, ... bir il* ***mütəmadi*** *nərd, ya «Duraki» oynaya bilərəm; uduzsam da yandırmaz, udsam da sevindirməz* (Elçin).

From the very first I took a firm and rooted dislike to him, and I flatter myself that my first judgments are ***usually*** *fairly shrewd* (A.Cristie). *Every night,* ***regularly****, at nine, at twelve, at three, they lifted a nocturnal song, a weird and eerie chant, in which it was Buck's delight to join* (J.London).

2. Qeyri-ardıcıl, qeyri-requlyar, təkbir, ara-sıra təkrarlılıq ifadə edən leksik vahidlər: **Azərbaycan dilində** – *Təkbir halda, nadir halda, ara-sıra, bəzən*; **İngilis dilində** – *seldom, rear, rarely, sometimes* və s.

Hüsən özü bilirdi ki, o, bir az dillidi, qılıqsızdı, köntöydü, ***bəzən*** *hər nöqsana hirslənəndi* (S.Əhmədli). ***Bəzən*** *də qəssab dükanından ucuz qiymətə aldıqları sür-sümüyü qaynadıb suyunda arpa unu bişirərdilər* (S.Səxavət). *... Lillənmiş yaddaşının bulanıq sularında* ***ara-sıra*** *balıq kimi batıb çıxan iki insan sifətini ... bir-birindən ayırmağa cəhd göstərirdi* (Ə.Əylisli).

Reed surveyed me at times with a severe eye, but ***seldom*** *addressed me...* (Ch.Bronte). ***Sometimes*** *I fancied that Peggotty perhaps objected to my mother's wearing all the pretty dresses she had in her drawers,...* (Ch.Dickens). *Her mother, since she could remember, had been an invalid,* ***rarely***

*leaving her bedroom till the afternoon ... Even as a child she had **rarely** cried* (Jerome K.Jerome).

Zaman və tərz mənalarına malik olan leksik vahidlər əksər hallarda felin bütün zaman formaları ilə əlaqəli işlənirlər. Hərəkətin zaman müddətinin uzunluğunu ifadə edən leksik vasitələr onu kəmiyyət tərəfindən səciyyələndirir. Məsələn: *Hətta **günlərlə** zənənə üçün açılan hamamı da nəzarət altında saxladı* (Ə.Cəfərzadə).

Təsriflənən fel formalarının işlənmədiyi cümlələrdə temporal leksika cümlənin zaman-tərz səciyyəsini ortaya çıxaran yeganə vasitə kimi çıxış edir:

***Həmişə** üstü insanla dolu olan kəhriz kimsəsizdi* (S.Əhmədli). *Xəncər-bıçağı, çəngəl-qarmağı **həmişə** tərtəmiz, passız-pussuzdu* (S.Əhmədli).

Ardıcıllıq, müntəzəmlik ifadə edən temporal leksik vahidlər müxtəlif fel zamanları ilə işlənə bilmək imkanlarına malikdir.

*Xoşuma gəlmədi, vəssalam, bir dəfə **gəlmədi** və **həmişə, daima gəlmirdi**...*(Anar). *Uşaqlıqdan biz **daima** nə isə **itiririk*** (Anar). *Həyətdə **daima** daman kranın altındakı daş suyun təsirindən qurbağa çəni kimi sürüşkən və yaşılımtıl **olmuşdu*** (Anar). *Əbədi göylə, onun heç bir vaxt qayıtmayacağı əbədi göylə - yer arasında, Mədinənin onu **daim gözləyəcəyi** yer arasındakı məsafə* (Anar).

Qeyri-müntəzəmlik ifadə edən temporal leksik vahidlər Azərbaycan dilində *-dı*[4] şəkilçili keçmiş zaman formaları ilə birbaşa işlənmir. Əldə olan nümunələrin əksəriyyətində onların işlənməsi zaman və sıra kateqoriyalarının təzahür etdiyi formalarda müşahidə olunur.

Həmzə Mirzə ***hərdən*** *öz çadırlarından aralanıb onu görmək istəyirdi. Uzaqdan da olsa... Təki görsün. Və döyüşlər vaxtı həmişə olmasa da,* ***ara-sıra*** *ona tərəf baxır, izləyirdi ki, qız yağıların əlinə keçməsin* (Ə.Cəfərzadə). *Qılınclar, qalxanlar, oxlar, nizələr, əmudlar kimi* ***arabir*** *«dayandoldurum» tüfənglərinin də təkbir səsi eşidilirdi* (Ə.Cəfərzadə).

İngilis dilində isə qeyri- müntəzəmlik ifadə edən temporal leksik vahidlər keçmiş zaman formaları ilə də işlənə bilir:

Sometimes*, preoccupied with her work, she* ***sang*** *the refrain very low, very lingeringly. Bessie* ***sometimes spoke*** *of it as a place where young ladies sat in the stocks ...* (Ch. Bronte). *Herbert* ***had sometimes said*** *to me that he found it pleasant to stand at one of our windows after dark...* (Ch. Dickens).

Beləliklə, felin zaman formaları ilə əlaqə yaratmaq baxımından temporal leksikanın semantik təsnifatı dilin müxtəlif səviyyələrinə aid vahidlərin kommunikasiya prosesində qarşılıqlı münasibətlərini öyrənmək cəhətdən əhəmiyyət kəsb edir.

III FƏSİL. TEMPORAL LEKSİKANIN SEMANTİK FUNKSİYALARI

Zaman dilin müxtəlif səviyyələrinə aid olan faktlarında əks olunur. Dilin hər bir səviyyəsinə aid müxtəlif ifadə vasitələri pərakəndə, dağınıq halda səpələnmiş vahidlərin təsadüfi yığını deyildir, onlar qarşılıqlı əlaqəli və biri-birindən asılı vasitələrin sistemini təşkil edir. Temporallığın ifadə vasitələri arasında sistemli münasibətlərin mövcud olması ona dilin müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələrinin sistemi olaraq funksional-semantik sahə kimi yanaşmağı mümkün edir və həmin ifadə vasitələri burada özlərinin semantik funksiyalarının ümumiliyi və qarşılıqlı əlaqəsi əsasında birləşir[1]. Semantik funksiyaların ümumiliyi dedikdə, müxtəlif dil vasitələri ilə ifadə olunmuş semantik elementlərin müəyyən semantik zonaya aidliyi başa düşülür. Ən ümumi semantik əlamət həmin zona üçün invariant adlanır. Bu da semantik əlamətlərin əmələ gətirdiyi iyerarxiya pilləsinin zirvəsində dayanır. Məsələn, temporallıq sahəsi üçün «zaman münasibətlərinin ifadəsi» invariant semantik əlamət kimi iyerarxik nərdivanın zirvəsində dayanır, həmin pillənin aşağı hissələrində semantik variasiya genişlənir.

Dil vahidinin semantik funksiyası haqqında dilçilik ədəbiyyatında xeyli yazılmışdır. A.V.Bondarkonun fikrini əsas götürərək, semantik funksiyanı biz bir sıra sahə konstituentlərinin müəyyən, ümumiləşmiş mənanın ifadə edilməsində dil vahidinin imkanları kimi başa düşürük[2].

---

[1] Бондарко А.В. Функциональная грамматика.Л., Наука, 1984, с. 34.

[2] Бондарко А.В. К истолкованию понятия "функция" // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. 1987. Т. 46. № 3, с. 195-207.

Temporallıq sahəsinin konstituentləri «zaman koordinatı» kimi ümumi mənaya malikdir. Başqa sözlə desək, temporallıq sahəsinin konstituentləri zamanca lokallaşma funksiyasının reallaşmasına xidmət edir. Zamanca lokallaşma ümumi semantik funksiya kimi özündə bir sıra xüsusi semantik funksiyaları ehtiva edir: 1) təsbitli temporal lokallaşdırma funksiyası; 2) mütləq temporal lokallaşdırma funksiyası; 3) nisbi temporal lokallaşdırma funksiyası. Onları Azərbaycan və ingilis dilllərinin materialları əsasında nəzərdən keçirək.

3.1. Təsbitli temporal lokallaşdırma funksiyası

Bu semantik funksiya ümumi qəbul edilmiş şərti zaman oxunun müəyyən nöqtəsində və ya kəsiyində hərəkəti qeydə almaq və ya təsbit etmək yolu ilə onun zaman koordinatını təyin edir. Bu zaman hərəkət daim hamı üçün eyni olan, öz vəziyyətini dəyişməyən, ümumqəbul edilmiş hesablanma nöqtəsi ilə, yəni bizim eranın başlanğıcı, miladi təqvimi ilə əlaqələndirilir. Müqayisə edilən dillərdə zamanın hesablanma vahidlərinin adlarını bildirən isimlər dəqiq vaxt, ayın, ilin, əsrin gününü göstərən saylarla müxtəlif birləşmələr əmələ gətirərək qeydəalma yolu ilə temporal lokallaşdırma funksiyasının reallaşmasına xidmət edir:

Sıra və miqdar saylarının işləndiyi belə birləşmələr Azərbaycan dilində ismin müxtəlif hallarında və qoşmalarla, ingilis dilində isə sözönülü birləşmələrdə işlənir. Məsələn:

Sentyabrın 17-18-də *ölkənin maliyyə sistemində yaranmış böhran yenidən təkrarlana bilər* («Ayna» qəzeti). *Mütəxəssislərin bildirdiyinə görə,* ***oktyabrın 7-dək*** *hər gün zəif maqnit həyəcanı olacağı gəzlənilir* («Xalq Qəzeti»). *Müzakirə*

*zamanı Koalisiya Şurasının mətbuat üçün **31 mart 2005-ci il** tarixli açıqlamasında qaldırılan suallara da aydınlıq gətirildi* («Xalq Qəzeti»).

*Cooper was born **on September 15, 1789**, in Burlington, New Jersey. He died at Cooperstown, **on September 14, 1851**. He came back to town **in September 1983**. This file was first posted **on September 10, 1996**.*

Nümunələrdən göründüyü kimi, hadisələr şərti zaman oxu üzərində hansısa nöqtədə qeydə alınma yolu ilə lokallaşdırılır və miladi təqvimi ilə əlaqələndirilir. Bu funksiya daha çox zaman adları ilə sayların birləşməsindən əmələ gələn sintaktik temporal birləşmələr üçün səciyyəvidir.

3.2. Mütləq temporal lokallaşdırma funksiyası

Bu semantik funksiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, sahənin konstituentləri hərəkəti, hadisəni fərdi, şəxsi zaman oxu üzərində lokallaşdırır. Belə halda hesablanma nöqtəsi kimi öz vəziyyətini zaman oxu üzərində daim dəyişən nitq momenti götürülür, sahənin leksik konstituentlərinin zaman mənası isə sıfır nöqtəsindən zamanın hesablanma istiqamətini göstərir. Hərəkət və ya hadisə isə danışanla fərdi zaman oxunun müəyyən nöqtəsi və ya kəsiyi ilə əlaqələnir. Fərdi zaman oxunun müəyyən nöqtəsi və ya kəsiyi nitq momentindən asılı olaraq üç şəkildə ola bilir: hərəkət və ya hadisə nitq momenti ilə üst-üstə düşürsə, indiki zamana, nitq momentindən əvvəl gəlirsə, keçmiş zamana, nitq momentindən sonra gəlirsə, gələcək zamana aid olur. Q.Mileykovskaya dildəki zaman kateqoriyasının obyektiv zamanın danışan tərəfindən dərk edilmə-

sindən asılı olduğuna işarə edir[1]. Buna etiraz edən mülahizələr də nəzərə çarpır[2]. Fərdi zaman oxu dildə, hər şeydən öncə, felin qrammatik zaman kateqoriyası ilə əks olunur, çünki qrammatik zaman kateqoriyası temporallıq sahəsinin nüvəsini təşkil edir. Keçmiş, indiki və gələcək arasında sərhədin müəyyənləşdirilməsində hesablanma nöqtəsi kimi nitq momentinin götürülməsi tamamilə qanunauyğundur.

Temporal leksika da mütləq temporal lokallaşdırma funksiyası daşıya bilər. Bu funksiyanı daşıyan leksik vahidlərin mənalarının strukturunda «indiki zaman», «keçmiş zaman», «gələcək zaman» seması fərqləndirilə bilir.

Keçmiş zaman planını əks etdirən temporal leksika:

Azərbaycan dilində: *dünən* (is., z.), *dünənki* (sif.), *keçmiş* (is., sif.), *bildir* (z.), *bildirki* (sif.), *dün* (is.), *əvvəlki* (sif), *sabiq* (sif.), *yaxında* (z.) *yaxınlarda* (z.), *onda* «keçmişdə» və s.

İngilis dilində: *yesterday* (n., adv.), *since* (adv., prep., conj.), *hitherto* (a.), *former* (a.), *early* (a.), *recent* (a.), *recently* (adv.), *ever* (adv.), *then* (adv.).

İndiki zaman planını əks etdirən temporal leksika:

Azərbaycan dilində: *indi* (z.), *indiki* (sif.), *bugünkü* (sif.), *çağdaş* (sif.) *müasir* (is., sif.), *cari* (sif.), *anən* (z.), *ani* (sif.), *yeni* (sif.) «dövrümüzə aid olan» və s.

İngilis dilində: *today* (n., adv.), *present* (a.), *presently* (adv.) “indiki zamanda, indi ”, *the moment* (n.), *now* (adv.),

---

[1] Милейковская Г.М. О соотношении объективного и грамматического времени // Вопросы языкознания. 1956, № 5, с. 76.

[2] Axundov A. Fəlsəfi və qrammatik zaman kateqoriyaları // Ağamusa Axundov. Dil və Ədəbiyyat. I cild, s. 201-203.

nowaday (a.), *current* (a.), *currently* (adv.), *modern* (a.), *instant* (a.) “indiki zaman haqqında”, *yet* (a.)

Gələcək zaman planını əks etdirən temporal leksika:

Azərbaycan dilində: *sabah* (is., z.), *səhər* (z.), *gələcək* (is., z.), *növbəti* (sif.), *həmişə* (z.), *daim* (z.) *yaxında, yaxınlarda, onda* «gələcəkdə» və s.

İngilis dilində: *tomorrow*, (adv., n.), *morrow* (n.), *future* (a., n.), *hereafter* (adv.), *hereupon* (adv.), *next* (a.), *oncoming* (a.)

Mütləq temporal lokallaşdırma funksiyasını reallaşdıran morfoloji, leksik və digər vasitələr nitqdə qarşılıqlı əlaqəli şəkildə bir-birini tamamlayır. Bunu aşağıdakı misallardan görmək olar:

Dünən *bu münasibətlə həmin bü səhnədə ölümsüz bir bəstəkarın yubileyi* ***keçirildi*** (Ə.Cəfərzadə). ***Dünən axşamkı*** *müsahibələri, daha doğrusu,* ***dünən axşamkı*** *mübahisələri* ***yadına düşdü*** (Ə.Cəfərzadə). *Sabir Əhmədli* ***indi*** *də bir ədib kimi məhsuldarlıqla* ***çalışmaqda****, yazıb* ***yaratmaqdadır****.* ***O vaxtlar*** *Yazıçılar İttifaqında* ***həftədə*** *bir dəfə gənclər günü* ***keçirilirdi****, Səməd Vurğun da* ***rəhbərlik eləyirdi*** (S.Səxavət). ***Ertəsi gün səhər tezdən*** *Qoca Vəziri yanımda görəndə* ***təəccübləndim*** (S.Səxavət). ***İlk insan yaranan gündən bu günə qədər*** *Allah* ***yazır****, bir «əsəri» o birinə qətiyyən* ***oxşamır*** *və* ***axırıncı insan dünyaya gələnə qədər də yazacaq*** (S.Səxavət).

I ***went*** *into grandfather's room* ***yesterday*** (J.Galsworthy). *Looking round, he* ***saw*** *Maggy in her big cap which had been long abandoned, with a basket on her arm as* ***in the bygone days*** (Ch.Dickens). *I wonder! It* ***doesn't look*** *much like it* ***at present*** (J.Galsworthy).

Zaman irəli hərəkət etdikcə, yəni gələcək indikiyə, indiki keçmişə döndükcə, nitq momentinə görə hərəkət və ya hadisəyə verilən qiymət şərti zaman oxu üzərindəki vəziyyətini dəyişir və mütləq mənada doğruluğunu itirir.

3.3. Nisbi temporal lokallaşdırma funksiyası

Bu semantik funksiyanı reallaşdıran temporal leksika hərəkətin zaman koordinatlarını müəyyənləşdirmək iqtidarındadır. Onlar hərəkətin zaman koordinatlarını iş, hal və hərəkəti hesablanma və ya istinad nöqtəsi kimi götürülən başqa hərəkət, iş, hadisə və ya situasiya ilə əlaqələndirməklə təyin edir. Artıq bu halda ümumqəbul edilmiş şərti zaman oxundan əlavə başqa bir zaman oxunun dildə əks olunmasından söhbət gedir. Onu linqvistik cəhətdən nisbi zaman oxu adlandırırlar. Məlum olduğu kimi, burada iki zaman oxunun – mütləq və nisbi zaman oxlarının bir- birinə nisbətindən söhbət gedir. Həmin zaman oxları üzrə hərəkətlərin bir-birinə qarşılıqlı münasibəti çox mürəkkəb olmaqla daim mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmişdir. Nitq momentinə və ya hesablanma nöqtəsi kimi qəbul edilmiş hər hansı başqa bir hərəkətə münasibətdə nisbi zaman oxu üzərində eynizamanlılıq, öncəgəlmə və sonragəlmə vəziyyətlərini fərqləndirmək olar.

Nisbi temporal lokallaşdırma funksiyasına temporallıq sahəsinin digər konstituentləri kimi leksik vahidlər də malik ola bilər. Hər iki dilə aid belə vahidlər izahlı lüğətlərdə verilmiş izahların təhlili əsasında, Azərbaycan dilinə aid olan sözlər isə həm də orfoqrafiya lüğətindən seçilmişdir. İzahların təhlili göstərir ki, Azərbaycan dilinə aid seçilmiş sözlərin lüğət məqalələrində *qabaq, əvvəlcədən, irəlicədən, öncə, eyni*

zamanda, eyni vaxtda, sonra, sonradan və b.k. təyinedici söz və söz birləşmələrindən, ingilis dilinə aid seçilmiş sözlərin lüğət məqalələrində isə *before, beforehand, in advance, simultaneously, after, afterwards, at the same time, prior, soon* və b.k. təyinedici sözlərdən və ya lüğət məqaləsinin şərhində onlara yaxın mənalı söz və ya söz birləşmələrindən istifadə olunur. Məhz həmin vahidlər nisbi temporal lokallaşdırma funksiyasının göstəriciləri kimi çıxış edir. Nümünə kimi lüğətdə verilmiş bəzi izahlara nəzər salaq.

«Tezdən – z. 1. alaqaranlıqdan, sübh erkəndən T. yola çıxmaq 2. Vaxtından əvvəl, qabaq, tez T. yatmaq»[1];

«Müasir – sif. və i. 1. Başqası və ya başqaları ilə bir əsrdə, bir zamanda yaşamış və ya yaşayan; həməsr // Müasir(lər)imiz – bizimlə bir əsrdə, bir dövrdə yaşayan(lar) 2. indiki əsrdə, indiki dövrdə olan; çağdaş M. ədəbiyyat»[2];

«Postsovet – sif. sovet quruluşu, SSRİ dağıldıqdan sonrakı dövr»[3].

«early (a., adv.) - near the beginning of a period of time, or before the usual, expected or planned time»[4];

early (a., adv.) 1 near the beginning of a period of time, an event etc: 2 arriving, or done before the usual, expected or planned time[5];

---

1 Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III c., Bakı, 2000, s. 93.

2 Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., Bakı, 1999, s. 281.

3 Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, 2005, s. 322

4 Cambridge Advanced Learner's Dictionary. Cambridge University Press, 2003. Version 1.0. COPIRIGHT © Software TEXTware A / S, Copenhagen, 2003, http: // www. textware. dk.

5 The Oxford English Dictionary, Volume X1, T-U, Oxford, At the Clarendon Press.

«presently *adv* 1 soon: *I''ll be with you presently*. 2 (US) at the present time: *The Secretary of State is presently in Africa*»[1];

«antecedent (*n*.) [C] someone or something existing or happening before, especially as the cause or origin of something existing or happening later; (*a*.) previous»[2].

Azərbaycan dili üçün lüğətlərdən nisbi temporal lokallaşdırma funksiyasına malik olan aşağıdakı sözlər seçilmişdir:

Leksik mənasında ***ÖNCƏGƏLMƏ*** olan sözlər:

İsim: arxaizm, avans, başlanğıc, başlanılma, başlanış, dün, dünən, düngün, ərəfə, əzəl, əzəlilik, əzəliyyət, ilkinlik, müqəddimə

Sifət: arxaik, bayaqkı, əvvəlinci, əvvəlki, əzəli, əzəlki, ilkin, inişilki, irəlidəki, irəliki, qabaqdakı, qabaqkı, məktəbəqədər, tarixəqədərki

Zərf: axşamayaxın, axşamqabağı, bayaq, bayaqdan, bayramqabağı, bildir, çoxdan, erkən, ertə (tez, qabaq, əvvəl), ertədən, əqdəm, əvvəl, əvvəlcə, əvvəlcədən, əvvəldən, əvvəli, əvvəllər, əvvəllərdə, əvvəlləri, əzəllər, əzəlcə, ibtidada, ibtidadan, inişil, irəli, irəlicə, irəlicədən, irəlidə, qabaq, qabaqca, qabaqcadan, onda (keçmişdə) öncə, öndən, sübhəyaxın,

Qoşma: əvvəl, qədər, müqəddəm, -dak (-dək), -can (-cən), kimi,

---

[1] Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English, Vol. I-II, 1982, II, 154.

[2] Cambridge Advanced Learner's Dictionary. Cambridge University Press, 2003. Version 1.0. COPIRIGHT © Software TEXTware A / S, Copenhagen, 2003, http: // www. textware. dk.

Ara söz: Əvvəla, əvvələn,

Leksik mənasında ***EYNİZAMANLILIQ*** olan sözlər:

İsim: birvaxtlılıq, eynivaxtlılıq, eynizamanlılıq, əsrdaş, həməsr, həmyaş, həmyaşlıq, həmyaşıd, həmyaşıdlıq, həmzaman, indilik, müasir, müasirlik, nəsil, sinxroniya, sinxronizm, sinxronluq, sinxronlaşdırma

Sifət: buaykı, bugünkü, builki, çağdaş, eynivaxtlı, eyniyaşlı, eynizamanlı, hazırkı, həmvaxt, həmyaş, həmyaşıd, indiki, müasir, mövcud, sinxron

Zərf: İndi, indilik, indicə, indilikdə, indilikcə, vaxtında, vaxtlı-vaxtında, dərhal, əlüstü, hazırda, hələ (ki), hələlik

Fel: yaşamaq, var olmaq, mövcud olmaq müasirləşdirilmək, müasirləşdirmək, müasirləşmək, sinxronlaşdırmaq

Bağlama: ikən

Leksik mənasında ***SONRAGƏLMƏ*** olan sözlər:

İsim: axır, axırzaman, axirət, geclik, mabəd, postimpressionizm, postmodernizm, son

Sifət: növbəti, postsovet, postmodernist, sonralıq,

Zərf: axırda, ertə (hazırkı gündən sonra gələn), gec, gecdən, gecdən-gec, gec-gec, həftəsonu, nəhayət, nəhayətdə, nəticədə, onda (indi yox, o zaman), sonra, sonradan, sonradan-sonraya, sonralar, sonralıqca, sonrası, tezliklə, yaxında, yaxınlarda

Qoşma: bəri, sonra, doğru,

Ara söz: nəhayət, axırda, ikincisi, saniyən

İngilis dili üçün lüğətlərdən nisbi temporal lokallaşdırma funksiyasına malik olan aşağıdakı sözlər seçilmişdir:

Leksik mənasında ***ÖNCƏGƏLMƏ*** olan sözlər:

İsim: Antecedent, antecedence, antedate, anteriority, anticipation, eve, ex, forenoon, forerunner, foreplay, prearrangement, precondition, precaution preface, prejudice, precedent, pre-election, prevention

Sifət: Antenatal, anterior, early, foregoing, past, precedent pre-classical, preconscious, pre-election, pre-dynastic, pre-Columbian, pre-human, preliminary, premature, predictable, premier, previous, prior, primary

Fel: Foreordain, prearrange, predict, pre-elect, preoccupy, prepay, prepossess, presuppose, preview, prevent, predetermine, predestine

Zərf: Afore, aforetime, already, anteriorly, before, beforehand, ago, early, formerly, lately, latterly, previously, recently, yesterday, once

Sözönü: Afore, before, ere, till, by, until

Bağlayıcı: before, since, till, until, when

Leksik mənasında ***EYNİZAMANLILIQ*** olan sözlər:

İsim: Attendant, coexistence, coincidence, concomitance, concourse, contemporary, coeducation, contemporaneity, modernity, modernization, simultaneity, simultaneousness, synchronism, synchronization

Sifət: Attendant, coexistent, coexisting, co-extensive, coeval, coincident, concurrent, contemporary, contemporaneous, simultaneous, synchronous

Zərf: Coincidently, meantime, meanwhile, (at) once "*at the same time*", still, yet

Fel: Accompany, attend, concur, modernize, synchronize

Sözönü: At, in, on, over, upon, with, during

Bağlayıcı: As, no sooner … than, when, whenever, while

Leksik mənasında ***SONRAGƏLMƏ*** olan sözlər:

İsim: Aftercare, aftereffect, aftergrass, afterlife, afterimage, aftershave, aftershock, posteriority, posterity, postgraduate, post-impressionism, sequence, subsequence

Sifət: After, consecutive, conesquent, posterior, postclassic, post-graduate, post-war, subsequent, successive, ulterior, belated, coming, late, latter, next

Zərf: After, afterwards, immediately, instantly, lastly, late, next, nextly, prospectively, subsequent ly, successively,

Fel: Defer, delay, postdate postpone

Sözönü: After, following, on, past, since

Bağlayıcı: After, as soon as, directly, immediately

Müqayisə edilən hər iki dildə nəzərdən keçirilmiş leksik vahidlərin lüğət məqalələrinin təhlili göstərir ki, nisbi temporal lokallaşdırma funksiyası müxtəlif leksik vahidlərdə müxtəlif cür təzahür edir. Hər şeydən əvvəl, leksik vahidlərin semantik fərqləri hesablanma nöqtəsinin seçimində və onun ifa-

də üsulunda özünü büruzə verir. Məsələn, Azərbaycan dilində *məktəbəqədər, postsovet, tarixəqədərki, novruzqabağı, seçkiöncəsi, sinifdənxaric* kimi sifətlərdə, *əvvəl, əvvəlcədən, qabaqcadan, sonra* kimi zərflərdə, *novruzqabağı, seçkiöncəsi* kimi isimlərdə istinad və ya hesablanma nöqtəsi başqa bir hərəkət və ya hadisə olduğu halda, *tez, gec, erkən, ertədən* tipli zərflərdə bu, müəyyən zaman standartı, hərəkətin baş verməli olduğu güman edilən zaman müddətidir. *Hazırda, vaxtilə, çoxdan* kimi zərflərdə, *müasirləşmək, mövcud olmaq* kimi fellərdə, *müasir, çağdaş, həmyaş, həmyaşıd* kimi sifətlərdə, *həmyaş, həmyaşıd, müasirlik, sinxronluq* kimi isimlərdə şəxs, hadisə, hərəkət və ya situasiya ilə ifadə oluna bilən ümumi, qeyri-müəyyən hesablanma nöqtəsinə işarə vardır. İngilis dilində də *after, afterwards, before, beforehand, subsequently* kimi zərflərdə, *after, before, till, until* kimi sözönülərdə, *after, before, till* kimi bağlayıcılarda, *aftercare, aftershock, pre-election* kimi isimlərdə, *predynastic, post-war* kimi sifətlərdə oriyentir başqa bir hərəkət və ya hadisədir. *Late, early* kimi zərflərdə, *early, belated* kimi sifətlərdə həmin oriyentir müəyyən zaman standartı, hərəkətin baş verməli olduğu güman edilən zaman müddətidir.

Tədqiq olunan leksik vahidlərin semantik strukturunun təhlili göstərir ki, bəzi vahidlərin məna strukturunda müxtəlif mənalar təzahür edir. Məsələn, *yaxında, yaxınlarda* zərfləri nisbi temporal lokallaşdırma funksiyasına malikdir. Ümumi «nisbət, aidetmə, əlaqələndirmə» seması ilə bərabər, onların məna strukturunda «öncəgəlmə» (*az müddət bundan qabaq, əvvəl*: (*Bu) yaxında bir əhvalat oldu*[1] və «sonragəlmə» (*az*

---

[1] Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., Bakı, 1999, s. 89.

vaxt sonra: *Yaxınlarda bu iki gəncin toyu olacaq*[1]). semaları da aşkar edilir.

Azərbaycan dilində *onda* zərfi, ingilis dilində *then* zərfi hərəkəti həm keçmişə, həm də gələcəyə aid edir, eləcə də hansısa hesablanma, çıxış nöqtəsindən sonragəlməyə də işarə edə bilir.

Onda *mənim ağlıma da gəlmədi ki, qəribə bir oyun başlayıram, amma ani olaraq hansı daxili qüvvəsə məni* ***saxladı*** (Anar). ***Onda*** *o adamlar xalq düşməniydi, hökumətin* ***düşməniydi*** (Ə.Cəfərzadə). ***Onda*** *taksi* ***götürərik*** (Anar). *Mən sənin ağzını dağıdaram,* ***onda bilərsən***...(Anar). *Lap elə Ofelyanın özünə rast gələ bilər və* ***onda*** *hər şey qat-qat* ***çətinləşər*** (Anar). "Zaman keçər, İslamın yoxluğuna adət edər. ***Onda***..." – düşünürdü Baxış (Ə.Cəfərzadə).

Stop!' Girl number twenty ***stopped then****, palpitating, and made him a curtsey* (Ch.Dickens). *But* ***then*** *he* ***was*** *a Philosopher. ...* (Ch.Dickens).

İndi və *now* zərfləri hərəkəti indiki zamana aid edə və müəyyən situasiyadan sonragəlməni göstərə bilir.

Hər iki dilə aid faktik materialın təhlili göstərir ki, mütləq və nisbi temporal lokallaşdırma funksiyalarına malik olan sözlər arasında zərflərin xüsusi çəkisi digər söz qruplarından daha artıqdır. Başqa sözlə desək, məhz zərflər hər iki funksiyaya malik əsas söz qrupudur. Digər nitq hissələrinə aid olan sözlərin lüğət məqalələrində verilən izahlarda təyinedici qismində məhz zərflər istifadə olunur. Bu səbəbdən də zərflər temporallıq sahəsinin əsas komponentlərindən biri sayılmalıdır.

---

[1] Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., Bakı, 1999, s. 89.

Nisbi temporal lokallaşdırma funksiyasını reallaşdırmaqda Azərbaycan dilində qoşmaların, ingilis dilində isə sözönülərin nəzərəçarpan səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar nitqdə müstəqil işlənə bilmirlər. Qoşmalar və sözönülər həmişə qoşulduğu sözlərlə birlikdə temporal lokallaşdırmanı reallaşdıra bilir. Kommunikasiya prosesində temporal lokallaşdırmanı reallaşdırmaq üçün qoşmaların və sözönülərin qoşulduğu sözlərin əksəriyyəti temporal məzmunlu leksik vahidlərdir.

Hər iki dildə tədqiq edilən düzəltmə və ya mürəkkəb temporal leksik vahidlərin semantik strukturunda iki məna çaları ayırd edilə bilir. Onlardan biri «hərəkət, hadisə, proses və ya işin adı»dır və o özünü söz köklərində (kök-morfemlərdə) göstərir. Digər çalar isə «aidlik, nisbət, əlaqələndirmə» çalarıdır. O da özünü önşəkilçilərdə və ya mürəkkəb sözlərin ikinci komponentində büruzə verir. Bu səbəbdən Azərbaycan dilində nisbi temporal lokallaşdırma funksiyalı aşağıdakı sözyaratma vasitələrini fərqləndirmək olar: *həm-*, *post-* önşəkilçiləri və mürəkkəb sözlərin *...qabağı, ...öncəsi, ...sonrakı, ...qədərki* komponentləri. *Həm-* önşəkilçisi «eynizamanlılıq» mənası daşıyır, isim (*həməsr, həmyaş, həmyaşlıq, həmyaşıd, həmyaşıdlıq, həmzaman*) və sifət (*həmvaxt, həmyaş, həmyaşıd*) əmələ gətirir. *Post-* önşəkilçisi «sonragəlmə» mənasına malikdir. Bu önşəkilçi də isim (*postimpressionizm, postmodernizm*) və sifətlərin (*postsovet, postmodernist*) əmələ gəlməsində iştirak edir. Qeyd etmək lazımdır ki, *post-* önşəkilçisi Azərbaycan dilində hələ tam vətəndaşlıq hüququ qazanmamışdır. Son dövrlərdə Qərbi Avropa dillərindən bizim dilimizə keçən sözlərin tərkibində özünü göstərən bu şəkilçinin hələlik Azərbaycan mənşəli sözlərlə birləşərək söz yaratması

müşahidə olunmur. Sonragəlmə mənası **...***sonrakı* komponentinin iştirak etdiyi mürəkkəb sözlərdə özünü göstərir. Mürəkkəb sözlərdə **...***qabağı, ...öncəsi,...qədərki* komponentləri öncəgəlmə mənası yaradır.

Bu sahədə ingilis dilində önşəkilçilər kəmiyyət etibarilə üstünlük təşkil edir. İngilis dilində nisbi temporal lokallaşdırma funksiyalı sözyaratma vasitələrinə *after-, ante-, fore-, co- (con-, com-), post-, pre-* önşəkilçilərini nümunə göstərmək olar. Onlardan *ante-, fore-, pre-* önşəkilçiləri öncəgəlmə, *co- (con-, com-)* önşəkilçisi eynizamanlılıq, *after-, post-* önşəkilçiləri isə sonragəlmə ifadə edir.

Faktik dil materialının araşdırılması göstərir ki, temporal leksikanın reallaşdırdığı semantik funksiyalar ayrı-ayrılıqda deyil, nitqdə yalnız mütləq temporal lokallaşdırma funksiyası ilə birlikdə reallaşa bilir.

NƏTİCƏ

Temporal leksika zaman mənası ətrafında birləşən, qarşılıqlı əlaqəli mikrosahə, qrup və yarımqruplardan ibarətdir. Azərbaycan və ingilis dillərində temporal leksika semantik strukturu etibarilə iki mikrosahədən (qeyri-nisbi zaman ifadə edən və nisbi zaman ifadə edən) təşkil olunmuşdur. Hər bir mikrosahə nüvə və periferiya elementlərindən ibarətdir. Mikrosahələrin nüvəsini təşkil edən leksik vahidlər hər bir dildə uzun inkişaf prosesində formalaşmış, gerçəkliyin zaman səciyyəsini və münasibətlərini leksik səviyyədə təmsil edən vasitələr kimi çıxış edir.

Müəyyən və qeyri-müəyyən uzunluğa malik zaman kəsiklərini bildirən leksik vahidləri özündə birləşdirən birinci mikrosahənin vahidləri temporal leksikanın əsasını təşkil edir. Məhz bu mikrosahənin vahidləri özlərinin rəngarəng leksik-semantik variantları ilə temporallığın sosial-etnik, məişət, bədii-təsviri və terminoloji refleksiyasını əks etdirir. İkinci mikrosahəni əmələ gətirən vahidlər keçmiş – indiki – gələcək planında hərəkətin temporal cəhətdən reprezentasiyası ilə bağlı olub, nisbi zaman ifadə edir. Bu növ temporal leksik vahidlər müəyyən zaman daxilində baş verən prosesləri xarakterizə edir, onlara keyfiyyət səciyyəsi verir.

Leksik temporallıq sahəsinin bütövlüklə temporallıq funksional-semantik sahəsinə daxil edilməsi dildə zamanın vahid sahə modelindən bəhs etməyə imkan verir. Bu vahid sahə modelində vahidlər, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan, bir-birini tamamlayan müxtəlif (leksik, morfoloji, sintaktik və s.) vasitələr ümumi semantik funksiya – gerçəkliyin zaman münasibətlərinin dildə təqdimatı funksiyası ətrafında birləşir.

Qarşılaşdırılan dillərdə temporal münasibətlərin reallaşmasında temporal leksik vasitələr ya aparıcı, ya da dəqiqləşdirici və ya konkretləşdirici rola malik olur. Temporal leksik vasitələrlə felin zaman formaları arasında qarşılıqlı əlaqə əsasən semantik uzlaşma, semantik uyğunsuzluq və neytrallıq münasibəti olmaqla üç tipdə təzahür edir. Semantik uzlaşma münasibətində leksik vasitə və fel forması üçün uyğun, oxşar semalar xarakterikdir. Semantik uyğunsuzluq leksik vasitə və fel forması üçün ümumi semaların olmaması ilə səciyyələnir. Belə uyğunsuzluq ya fel formasının digər bir zaman planına transpozisiyası ilə nəticələnir, ya da fel formasının və leksik vasitənin bir araya gəlməməsinə və ya birləşmə əmələ gətirməməsinə səbəb olur. Məsələn, semantik komponentlərinin uyğunsuzluğu səbəbindən keçmiş zaman sferasına aid leksik vasitələr gələcək zamana və əmr şəklinə aid fel formaları ilə birləşmə əmələ gətirə bilmir.

Temporal leksik vasitələrin semantikasında leksik və qrammatik mənaların qarşılıqlı əlaqəsi təzahür edir. Bir tərəfdən, tədqiq edilən söz və söz birləşmələrində müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik, müddət, uzunluq, başlanğıc və ya son hədd, ardıcıllıq, fasilələlilik və s. xalis semantik temporal əlamətlər təzahür edir, digər tərəfdən, temporal leksik vasitələrin semantikasında nitq momentinə münasibətdə eynizamanlılıq, öncəgəlmə və sonragəlmə kimi qrammatik zaman mənaları ilə oxşar komponentləri fərqləndirmək olur. Sonuncular temporal leksik vasitələrin semantikasında ikinci dərəcəli, nisbi səciyyə daşıyır.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TEMPORAL SÖZLÜYÜ

A

abgün
adam-gün
adam-saat
adına günü
adinə
ahəstə-ahəstə
axırıncı
axırkı
axirət
axşam
axşam-axşam
axşamayaxın
axşambazarı
axşamçağı
axşamkı
axşamqabağı
axşamlama
axşamlamaq
axşamlatma
axşamlatmaq
axşamlıq
axşam-səhər
axşamtərəfi
axşamüstü
ala-toran
ala-toranlıq
altıgünlük
altısaatlıq
altmışillik
altmışyaşlı
amper-saat
amper-saniyə
an
anbaan
anən
anlıq
aprel
ara
arabir
arabir-arabir
aradabir
aram
aram-aram
aramca
aramla
aramlı
aramsız
asta
asta-asta
astabaasta
astaca
astadan
aşura
avans

ay
aybaay
aybaşı
ayda-ildə
aydan-aya
ay-il
aylıq
ayyarımlıq
az
azmüddətli
azömürlü
azömürlülük
azvaxtlı
azyaşlı

B

baca-baca (günü)
badi-səhər
bahar
ban
banlama
banlamaq
banlaşma
banlaşmaq
başlama
başlamaq
başlanğıc
başlanılma
başlanılmaq
başlanış
başlanma
başlanmaq
bayaq
bayaqdan
bayaqkı
bayram
bayramağzı
bayramqabağı
bazar
beşaylıq
beşdəqiqəlik
beşgünlük
beşillik
beşsaatlıq
beşyaşar
beşyaşlı
bədir
bədirlənmə
bədirlənmək
bəri
bəzən
biaram
bilaaram
bilatəxir
bildir
bildirki
biməqam
binadan
binaən

biraylıq
birdən
birdən-birə
birgünlük
birhəftəlik
birhovr
birhovrdan
birhovrluq
birigün
birigünkü
birillik
birsaatlıq
birvaxtlı
birvaxtlılıq
biryaşar
biryaşarlıq
biryaşlı
biryaşlılıq
bivaxt
bu ay
buaykı
bu gün
bugünkü
bugünlük
bugün-sabah
bugün-yarın
bu il
builki

C

cavan
cavanlıq
cümə

Ç

çağ
çağdaş
çağlı
çağlıq
çeşt
çərşənbə
çillə
çoxdan
çoxdankı
çoxdavamlı
çoxdavamlılıq
çoxəsrli
çoxəsrlik
çoxəsrlilik
çoxgünlük
çoxillik
çoxyaşar
çoxyaşlı
çoxyaşlılıq

D

daim
daima
daimi
daimiləşdirilmə
daimiləşdirilmək
daimiləşdirmə
daimiləşdirmək
daimiləşmə
daimiləşmək
daimilik
daimlik
dan
danüzü
davamlı
davamsız
dekabr
dekada
dəqiqə
dəqiqəbaşı
dəqiqəbədəqiqə
dəqiqə-dəqiqə
dəm
dəmadəm
dəmbədəm
diaxronik
diaxroniki
diaxroniya
doqquzillik
doqquzyaşlı
dönə-dönə
dönəm
dörddəqiqəlik
dördgünlük
dördillik
dördsaatlıq
dördyaşar
dördyaşlı
dövr
dövran
dövri
dövrilik
dövrləşdirilmə
dövrləşdirilmək
dövrləşdirmə
dövrləşdirmək
dövrləşmə
dövrləşmə
dübarə
dün
dünən
dünənki
düngün
dünkü
düşənbə

E

epoxa
epoxal

era
er-gec
erkən
ertə
ertədən
ertələmə
ertələmək
ertəsi
eynivaxtlı
eynivaxtlılıq
eyniyaşlı
eyniyaşlılıq
eynizamanlı
eynizamanlılıq

Ə

əbəd
əbəda
əbədən
əbədi
əbədiləşdirilmə
əbədiləşdirilmə
əbədiləşdirmək
əbədiləşmə
əbədiləşmək
əbədilik
əbədiyaşar
əbədiyyən
əbədiyyət
əqdəm
əlliillik
əlliyaşlı
əməkgün
ərəfə
ərzində
əsla
əsna
əsr
əsrdaş
əsrdidə
əsrdidəlik
əsri
əsrlərcə
əsrlərlə
əsrlik
əvvəl
əvvəla
əvvəl-axır
əvvəlcə
əvvəlcədən
əvvəldən
əvvələn
əvvəli
əvvəlinci
əvvəlki
əvvəllər
əvvəllərdə
əvvəlləri
əzəli

əzəlilik
əzəliyyət
əzəlki
əzəllər

F

fani
fanilik
faraş
faraşlıq
fasilə
fasiləarası
fasiləli
fasiləli-axınlı
fasiləlik
fasiləsiz
fasiləsizaxan
fasiləsizsizlik
faza
fazaarası
fazalı
fəsil
fövrən
fövri
fürsət

G

gah
gahbagah
gahbir
gahdan
gahdanbir
gec
gecdən
gecdən-gec
gecdəyən
gecə
gecəbəgündüz
gecəçiçəyi
gecəgündüz
gecə-gündüz
gecəgündüzlü
gecəkəpənəyi
gecələmə
gecələmək
gecəli-gündüzlü
gecəlik
gecəyarı
gecəyarısı
gec-gec
geclik
gec-tez
gələcək
gələcəkli
gələn
gün
gündaş
gündəlik
gündəm

gündən-günə
gün-dirilik
gündoğan
gündoğan
gündoğuş
gündönümü
gündüz
gündüzkü
gün-gündüz
gün-günə
gün-günorta
günləmə
günləmək
günlərcə
günlü
günlü-gecəli
günorta
günortasağı
günortaqabağı
günortalıq
günortatərəfi
günortaüstü
günü-gündən

H

haçan
haçandan
haçandan-haçana
handa
handabir
handan-hana
havaxt
havaxtacan
hazırda
hazırki
həftə
həftəarası
həftəaşırı
həftəbaşı
həftəbazar
həftəbazarı
həftəbəhəftə
həftəlik
həftəsonu
hələ
həməsr
həməsrlik
həmvaxt
həmyaş
həmyaşıd
həmyaşıdlıq
həmyaşlı
həmyaşlıq
hərdən
hərdənbir
hərdən-birdən
hərdən-hərdən
hərgecəki
hərgünkü

hərgünlü
həştadillik
həştadyaşlı

X

xronika
xronikal
xronikalı
xroniki
xronologiya
xronoloji
xronometriya
xronoskop
xronotip

İ

ibtidada
ibtidadan
ikən
ikiəsrlik
ikigünlük
ikiyaşar
ikiyaşlı
il
ilaxır çərşənbə
ilaxır
ilaşırı
ilayrıcı
ilbəil
ilboyu
ildən-ilə
ildönümü
iləbəbəd
il-ildən
ilk
ilkcə
ilki
ilkin
ilkinci
ilkincilik
ilkindi
ilkinlik
illərcə
illərlə
illik
il-müdam
ilyarısı
indən
indi
indicə
indicə-indicə
indidən
indi-indi
indiki
indikilik
indilik
indilikcə
indilikdə

inişil
inişilki
irəli
irəlicə
irəlicədən
irəlidə
irəlidəki
irəliki
iş-gün
iyirmigünlük
iyirmiillik
iyul
iyun

K

keçən (keçmiş)
keçəngünkü
keçənilki
keçici
keçicilik
keçmiş
küz

Q

qabaq
qabaqca
qabaqcadan
qabaqdakı
qabaqkı
qaranqu
qədər
qərinə
qırxillik
qısadövrlü
qısamüddətli
qısaömürlü
qış
qoca
qocalaşmaq
qocalıq
qocalma
qocaman
quldarlıq

L

ləhzə
ləhzəlik

M

macal
madərşahlıq
mart
may
mezo-kaynozoy
mezolit
mezolit-neolit

mezozoy
məhərrəm
məhərrəmlik
məktəbəqədər
məktəbyaşlı
milenium
minillik
moment
müasir
müasirləşdirilmə
müasirləşdirilmək
müasirləşdirmə
müasirləşdirmək
müasirləşmə
müasirləşmək
müasirlik
müasirtipli
müddət
müddətcə
müddətli
müddətlilik
müddətsiz
müddətsizlik
müntəzəm
müntəzəmlik

N

nadir
nadirən
nagah
nagahan
nagahani
nagahanilik
nagahdan
nahar
naharqabağı
navaxt
neolit
neolitik
neozoy
nəhayət
nəhayətdə
nəticə
nəticədə
novruz
novruzqabağı
noyabr

O

ogecəki
o gün
ogünkü
oilki
oktyabr
oktyabrqabağı
onbeşgünlük
onbirillik
ondakı

onsaatlıq
onyaşar
onyaşlı
o saat
otuzgünlük
otuzillik

Ö

ölüm
ölümqabağı
ömür
ömürbəömür
ömürbillah
ömür-gün
ömür-günlük
ömürlük
ömürlükcə
öncə
öncəki
öndəki
öndən
ötə
ötə-bəri
ötəki
ötən
ötən-keçən
ötərgi
öynə
öynəlik

P

paleolit
paleolitik
paleozoy
pasxa
patriarxal
patriarxallıq
patriarxat
payız
payızqabağı
payızbülbülü
payızgülü
payızlıq
postimpressionizm
postindustrial
postmodern
postmodernist
postmodernizm
postsosialist
postsovet

R

rəbiülaxir
rəbiüləvvəl

S

saat
saatbasaat
saatbaşı
saatlıq
saatyarımlıq
sabah
sabahı
sabahıduyma
sabahısı
sabahlıq
sabah-sabah
sabiq
sabiqanə
sahibəzzaman
saniyə
saniyəlik
seans
seçkiqabağı
seçkiöncəsi
sentyabr
səbatla
səbatlı
səbatsız
səhər-axşam
səhərçağı
səhərki
səhər-səhər
səkkizgünlük
səkkizillik
səkkizsaatlıq
səkkizyüzillik
səksənillik
sənə
sərvaxt
sərvaxtlıqla
siftə
siftəlik
sindaş
sinn
son
sonra
sonradan
sonradan-sonraya
sonrakı
sonralar
sonralıq
sonralıqca
sonrası
start
startqabağı
sübh
sübhdən
sübhhəcən
sübhədək
sübhəyaxın
sübh-şam

Ş

şəb
şəban
şənbə

T

tarix
tarixəqədərki
tarixən
tarixi
tarixi-miladi
tarixli
tezdən
tez-gec
tez-tez
tədric
tədricən
tədrici
tədricilik
tədriclə
təkrarən
təkrari
təkrarlama
təkrar-perodik
təkrar-təkrar
tətil
toran
toranlaşma
toranlaşmaq
toranlı
toranlıq

U

uzundövrlü
uzunmüddətli
uzunmüddətlilik
uzunömürlü
uzunömürlülük

Ü

üçaylıq
üçillik
üçsaatlıq
üçyaş
üçyaşar
üçyaşlı

V

vaxt
vaxtamuzd
vaxtamuzdluq
vaxtaşırı
vaxtaşırılıq
vaxtbavaxt
vaxt-bivaxt

vaxt-bivaxtlıq
vaxtçəkən
vaxtdan-vaxta
vaxtında
vaxtilə
vaxtlı
vaxtlı-vaxtında
vaxtlı-vaxtsız
vaxtölçən
vaxtsız
vaxtsızlıq
vaxt-vaxt
vaxt-vədə
vaxtsız-vədəsiz
vədə

Y

yaxında
yaxındakı
yaxınlarda
yanvar
yarımdövr
yarıməsrlik
yarımillik
yarın
yarınəsr
yaşar
yaşarı
yaşdaş
yaşıd
yaşıdlıq
yaşlanma
yaşlanmaq
yaşlaşma
yaşlı
yaşyarım
yaşyarımlıq
yavaş-yavaş
yay
yaybaşı
yaz
yazbaşı
yazda
yeddiaylıq
yeddigünlük
yeddiillik
yeddisaatlıq
yeddisaniyəlik
yeddiyaşar
yeddiyaşlı
yeddiyüzlük
yekşənbə
yetmişillik
yetmişyaşlı
yubileyqabağı
yüzillik

Z

zaman
zamanfövqü
zamani
zamanlı
zamanlıq
zamanüstü
zaman-zaman
zəmanə

İNGİLİS DİLİNİN TEMPORAL SÖZLÜYÜ

A

A.D.
a.m. (morning)
abeyance
abiding
about (intending)
about
AD
ad infinitum
ad nauseam
adjournment
ado
adolescence
adult
adulthood
aeon
afresh
afternoon
afternoons
again (one more time)
again and again
age (long time)
age (period)
age (process)
age (time spent alive)
age group
age limit
age range
aged
ageing
ageless
agenda
age-old
ages
aging
ago
ahead
alarm (clock)
alarm (warning)
all-time
always
anachronism
anachronistic
anachronistically
ancient
anew
annual
annually
annum
annus mirabilis
anon (soon)
antediluvian
antiquated
antiquity
anymore

anytime
Apr
April
April
archaic
archaically
at once
at one time
at present
Aug
August
autumn
autumnal
avant-garde
awhile

B

B.C.
babyhood
babyish
BC
bedtime
before
behind
behindhand
belated
belatedly
bi- (twice)
biannual
bicentenary
bicentennial
biennial
bimonthly
birthday
biweekly
blimpish
blitz
bout (brief period)
boyhood
break
break
breaktime
brevity
brief
briefly
brink
British Summer Time
bygone

C

calendar
carriage clock
casual (temporary)
casually
cease
ceaseless
ceaselessly
centenarian

centenary
centennial
century
changeless
chapter (period)
chic
chic
childhood
childish
childishly
childishness
chronic
chronically
chronograph
chronological
chronologically
chronology
chronometer
circa
classic
clock
clockwise
clockwork
closed
coeval
coeval
come off (finish)
consistently
constant (frequent)
constantly cont.

contd
contemporaneous
contemporaneously
contemporaneous
contemporary
continual
continually
continuance
continuation
continue
continued
continuing
continuous
continuously
current
currently

D

daily (every day)
date (age)
date
dated
dawn (early morning)
day
daybreak
daylight
daytime
deadline
deathless

Dec
decade
millennium
December
destiny
diary
dinnertime
directly
diurnal
diurnally
donkey's years
drawn-out
durable
duration
during
dusk

E

early
Eastern Standard Time
eighties
elapse
elder
elderly
eldest
eleventh-hour
emergent
emerging
endless
endlessly
endure
enduring
eon
ephemeral
ephemeral
episodic
epoch
era
erratic
erratically
eternal
eternally
eternity
evanescence
evanescent
eve
evening
eventide
ever
everlasting
evermore
every
ex-
existing
expire

F

fall (season)

fashion
fashionable
fast
Feb
February
fifties
finality
fin-de-siecle
finish up
finished
finito
fit (short period)
fleeting (quick)
fleetingly
flow (continue)
former (earlier)
formerly
forthcoming (soon)
forthcoming
forthwith
forties
fortnight
fortnightly
forward (future)
forwards
frequency
frequent
frequently
fresh
freshly
freshness
Fri
Friday
fugitive (temporary)
full-grown
full-time (work/education)
further (greater distance)
future
futuristic

G

generation
geriatric
girlhood
GMT
gone (past)
grace (time)
Greenwich Mean Time

H

hand (clock/watch)
hence (from now)
hereupon
heyday
hiatus
history
hitherto
hoary

hour
hourglass
hourly
hr

I

ill-timed
immature
immaturity
immediate
immediately
immemorial
imminence
immortal
immortality
impending
imperishable
impermanence
impermanent
in
in time
incessant
incessantly
incidence
incorruptible
indelible
indelibly
Indian summer
indissolubility
ineradicable
inextinguishable
infancy
infantile
infrequent
infrequently
innovation
inside (time)
instant
instantaneous
instantaneously
instantly
interim
interlude
interminable
interminably
intermission
intermittent
intermittently
interval
invariably
irregular
irregularity
irregularly
itinerary

J

Jan
January

jiffy
Jul
July
Jun
June
junior
just (now)
juvenile

L

lapse (end)
lapse (period)
lapsed
last
lasting
late (after)
late (near the end)
latecomer
lately
lateness
latest
latter-day
latterly
leap year
leeway (period of time)
length (time)
life
lifelong
lifetime
light year
lights-out
little (young)
live (continue)
long (time)
long-lasting
long-life
long-range
long-running
long-standing
long-term
long-time
lunchtime

M

majority (age)
Mar
March
maturation
mature
maturely
maturity
May
mealtime
meantime
meanwhile
microsecond
midday
middle age

middle-aged
midmorning
midnight
midpoint
midsummer
midway
midweek
midwinter
millennial
millennium
millisecond
min
min.
minute
misspend
mistime
mo (moment)
mode (fashion)
modern
modern-day
modernistic
modernity
modish
modishly
moment
momentarily
momentary
Mon
Monday
month
monthly
moratorium
morn
morning
morrow
msec

N

nanosecond
Neanderthal
neo-
never
never-ending
new
New Year
newly
newness
night
nightfall
nightlong
nightly
night-time
nineties
nocturnal
nocturnally
nonagenarian
nonagenarian
noon
Nov

novel (new)
novelty
November
November
now
nowadays

O

obsolescence
obsolescent
obsolete
occasion (particular time)
occasional
occasionally
o'clock
Oct
October
octogenarian
odd (not often)
offhand
offing
oft
often
old
olden
olde-worlde
old-fashioned
oldish
old-style
old-time
old-world (past)
once
one-time
ongoing
ongoing
opportune
out (finished)
outdated
outlast
outlive
outmoded
out-of-date
outworn
over
over-
overage
overdue
overgrown
overlong
overnight

P

p.a.
p.c.m.
p.m. (time)
p.w.
pa (every year)
pass

passage (time)
passe
passing
past
pause
pending
pendulum
pensionable
per annum
perennial (time)
perennially
period
periodic
periodically
permanence
permanent
permanently
perpetual
perpetually
perpetuate
perpetuation
perpetuity
persist
persistence
persistent
persistently
phase
plateau
playtime
pm
point
poncy
postdate
posterity
postponement
precocious 1
precociously
precociousness
precocity
prehistoric
premature
prematurely
pre-pubescent
present (NOW)
present-day
presently
previously
progress
progressive
prolong
prolongation
prolonged
prompt
pronto
prosecute (continue)
prosecution
protract
protracted
protraction
provisional

senior (older)
seniority
Sept
September
septuagenarian
serial (repeated)
session (activity)
sexagenarian
sharp (exactly)
sharply
sharpness
short (early)
shortish
short-lived
shortly
shortness
short-range
short-term
slot (amount of time)
slow
small (young)
snazzy
solid (continuous)
someday
sometime
sometimes
soon
sooner
sophisticated
sophomoric
space-age
span
span
spasm
spasmodic
spell (period)
spend (time)
sporadic
sporadically
sprightliness
sprightly
spring (season)
spring chicken
springtime
spry
stage (part)
standing (permanent)
standing (time)
state-of-the-art
step (stage)
step by step
stick (fix)
still (continuing)
stint (period)
stop
stop-and-go
stopgap
stop-go
stopwatch
straight (immediately)

straightaway (immediately)
straitlaced
street-cred
street-credibility
street-credible
stretch (long time)
stretch (out)
strike
string
stroke (clock sound)
summer
summertime
Sun
Sunday
sundial
sundown
sunrise
sunset
sun-up
superannuated
suspension
sustainability
sustainable
sustained
synchronise
synchronize

T

tardiness
tardy
tea break
teatime
teenage
teenaged
teens
temporarily
temporary
tender (young)
tercentenary
tercentennial
term (time)
-term
tertiary (third)
the fourth dimension
the future
the gloaming
the Gregorian calendar
then (time)
thirties
through (finished)
Thur
Thur/Thurs
Thurs
Thursday
tick (short time)
-tide (time)
till (until)
time-consuming
timekeeper

timekeeping
timeless
timelessly
timelessness
timeliness
timely
timepiece
timescale
timetable
time-tested
timeworn
timing
to (until)
to-be
today
tomorrow
tonight
topical (happening now)
topicality
topically
transience
transient
transitory
trendsetter
trendspotter
trendy
trice
triennial
trimester
Tue
Tue/Tues
Tues
Tuesday
turn (become)
twenties
twenty-first (birthday)
twilight
twilight years
twilit
twin
twinkling

U

U-ie
unceasing
unceasingly
uncivilized hour
undated
under age
underage
undying
unearthly (inconvenient)
unending
unheard-of
uninterrupted
uninterruptedly
unprecedented
unreconstructed
unrelieved

unrelievedly at unrelieved
unremitting
unremittingly
until (time)
up
up-and-coming
upcoming
upon
up-to-date
up-to-the-minute
use
used
U-turn

V

venerable
vernal
veteran
vintage
visiting hours
volte-face

W

watch (small clock)
watchband
watchstrap
watershed
way (distance)
way-out
ways
Wed
Wednesday
week
week after week
week by week
week in, week out
weekday
weekday
weekend 1
weekly
weeknight
well-timed
whenever
wherever
while (length of time)
will
wind (turn)
wind up (become)
winter
wintertime
within
without
wizened
wk
workday
working day
working life (person)
would (often)

wristwatch

Y

year
yearly
yesterday
yesteryear

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə. Z., Seyidov Y. M., Həsənov A. Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə, Bakı, Maarif, 1985.
2. Axundov A.A. Felin zamanları, Bakı, 1961.
3. Axundov A.A. Ümumi dilçilik, Bakı,1979, s.144.
4. Axundov A. Fəlsəfi və qrammatik zaman kateqoriyaları // Ağamusa Axundov. Dil və Ədəbiyyat. I cild, Bakı, 2003, s. 199-203.
5. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Elm, 2005.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild (red.: prof. Ə.Orucov), Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1966.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild (red.: prof. Ə.Orucov), Bakı, Elm, 1980.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild (red.: prof. Ə.Orucov), Bakı, Elm, 1983.
9. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild (red.: prof. Ə.Orucov), Bakı, Elm, 1987.
10. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (red.: prof. A.Axundov). I cild, Bakı, «Çıraq», 1997.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (red.: prof. A.Axundov). II c., Bakı, «Çıraq», 1999.
12. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (red.: prof. A.Axundov). III c., Bakı, «Çıraq», 2000.
13. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. (red.: prof. A.Axundov). Bakı, «Lider nəşriyyat», 2004.

14. Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti (Tərt. K.Vəliyeva, M.Mahmudov, V. Pines). Bakı, Nurlan, 2004.
15. Cahangirov F.F. Perfekt zamanlar, Bakı, Elm, 2000.
16. Cəfərova B. İngilis və Azərbaycan dillərində felin zamanlar sistemi. Bakı, 2004.
17. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm, 1984.
18. Əfəndiyeva T. Felin keçmiş zaman formaları. Bakı, «Nurlan», 2005.
19. Ələkbərov A. Yazı-pozularımdan seçmələr. Bakı, Nurlan, 2006
20. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Maarif, 1987.
21. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. 3-cü hissə. Bakı, Maarif, 1983.
22. İmanova S.X. İngilis və Azərbaycan dillərində zaman və məkan qrammatik əlaqələrinin ifadəsi // Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin Elmi Əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1975, № 6, s. 56-62.
23. İngiliscə-azərbaycanca lüğət , Bakı, «Qismət», 2003.
24. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2004.
25. Məmmədov Z.M. İndiki və gələcək zaman formalarının potensial məna komponentlərindən biri haqqında: Alman və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında // Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi ali məktəblərinin elmi əsərləri. Dillər və ədəbiyyat seriyası, 1975, № 3, s. 75-81.

26. Məşədiyev Q.İ. Zaman zərflərinin semantikası // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Ədəb., dil və incəsənət seriyası, 1976, № 4, s. 88 - 94.
27. Məşədiyev Q.İ. Zaman zərflərinin semantik xüsusiyyətlərinə dair // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 1976, №3 s. 71- 74.
28. Məşədiyev Q. Müasir Azərbaycan dilində nitq hissələrinin semantikası, Bakı, 1998.
29. Müasir Azərbaycan dili, II cild, Morfologiya. Bakı, Elm, 1980.
30. Müasir Azərbaycan dili. III cild. Sintaksis. Bakı, Elm, 1981.
31. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 1979.
32. Rəcəbli Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı, Nurlan, 2003.
33. Rəhimov M.Y. Fransız və Azərbaycan dillərində gələcək zaman formalarının qrammatik və məna xüsusiyyətləri haqqında // Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1971, № 1, s. 73-77.
34. Rusca-azərbaycanca lüğət (red.: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Orucov). 5-ci nəşr. İ cild. Bakı, 1990.
35. Sadıqov R. Müxtəlifsistemli dillərdə obyektiv və qrammatik zaman əlaqələri. Bakı, Nurlan, 2004.
36. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya (ikinci nəşr). Bakı: Bakı universiteti nəşriyyatı, 2002.
37. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, Nurlan, 2007.

Rus dilində

38. Алехина А.И. Фразеологическая единица и слово. К исследованию фразеологической системы. Минск, 1979
39. Античные теории языка и стиля, М-Л, 1936
40. Аскарова А.Х. Семантические процессы в рамках лексико-семантического макрополя времени (на материале русского, английского и немецкого языков). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Саратов, 1992.
41. Атаева А. Лексические средства выражения времени в туркменском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук, Ашгабат, 1993.
42. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., Советская энциклопедия, 1966.
43. Ахундов М.Д. Пространство и время в физическом познании. М.: Мысль, 1982.
44. Большой англо-русский словарь (под общей ред. проф. Гальперина), В 2-х томах. Изд. третье , М., 1979.
45. Балясникова Л.А. Лексико-семантическое развитие слов с этимологическим корнем *доб-* (из истории корнеслова русского языка). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Л., 1974.
46. Бондарко А.В. К проблематике функционально-семантических категорий // Вопросы языкознания, 1967, № 2, с. 75-83.
47. Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. М.-Л., 1971

48. Бондарко А.В. Функциональная грамматика.Л., Наука, 1984, с. 34.
49. Бондарко А.В. К истолкованию понятия "функция" // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. 1987. Т. 46. № 3, с. 195-207.
50. Бондарко А.В. Основы функциональной грамматики: Языковая интерпретация идеи времени. СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1999.
51. Василенко О.В. Функционирование наречий времени современного английского языка в текстах различных стилей. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Киев, 1998.
52. Волянская И.В. Лексико-семантические особенности существительных, обозначающих единицы измерения времени в английском и русском языках. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. М., 1973.
53. Всеволодова М.В. Способы выражения временных отношений в современном русском языке. М., 1975.
54. Всеволодова М.В. О семантическом согласовании глаголов и именных темпоральных распространителей // Вопросы языкознания, 1979, № 1, с. 103-113.
55. Георгиева-Кириленко М.Н. Темпоральная лексика в русском языке в сопоставлении с болгарским. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Одесса, 1990.
56. Головаха Е.И., Кроник А.А. Понятие психологического времени // Категории материалистической диалектики в психологии. - М.: Наука, 1988, стр. 199-215.

57. Гулиев А.Г. Наречие в тюркских языках юго-западной группы. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Баку, 1983.
58. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексическое поле в современном немецком языке. М., 1969.
59. Гусейнова Л. Система длительных времен глагола (на материале английского и азербайджанского языков). Баку, Нурлан, 2006.
60. Демченко И.Г. Лексические уточнители временных отношений в современном немецком языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. М., 1973.
61. Дешериева Т.И. Лингвистический аспект категории времени в его отношении к физическому и философскому аспектам //ВЯ, 1975, №2, с.111-117.
62. Жалейко Р.А. Перцептуальное время и его выражение в функционально-семантическом поле темпоральности (на материале англ. языка). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. М., 1980.
63. Ищук Д.Г. Лексико-семантическое поле как выражение концептуальной модели времени в языке. Дисс...канд.филол. наук. СПб, 1995, с. 31.
64. Караулов Ю.Н. Языковое время и языковое пространство // Вестник МГУ. М., 1970, № 1, с.61-73.
65. Каращук В.А. Темпоральные прилагательные в современном русском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Ташкент, 1978.

66. Клименко А.П. Существительные со значением времени в русском языке, Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Минск, 1965.
67. Лисицына Т.А. Лексика с временным значением в современном русском языке (существительные, прилагательные, наречия) – В кн. Исследования по семантике. Вып. 2. Уфа, 1976
68. Маковский М. М. Понятие лингвистического времени // Иностранные языки в школе, 1976, № 6, с. 3-12.
69. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. М., 1960.
70. Мещанинов И.И. Соотношение логических и грамматических категории - В сб.: Язык и мышление. М., 1967.
71. Милейковская Г.М. О соотношении объективного и грамматического времени // Вопросы языкознания. 1956, № 5, с. 76.
72. Моисеев А.И. слова со значением времени в современном русском языке. – В кн. Слово в лексико-семантической системе языка. Л., 1973, с. 92-95.
73. Морковкин В.В. Опыт идеографического описания лексики (Анализ слов со значением времени в русском языке). М., 1977.
74. Мостепаненко А.М. Проблемы универсальности основных свойств пространства и времени, Л., Наука, 1969.
75. Панфилов В.З. Грамматика и логика. М.-Л., 1963.
76. Потаенко Н.А. Время в языке, Пятигорск: ПГЛУ, 1996.

77. Потаенко Н.А. Категория времени и его выражение в лексико-семантической системе языка. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. М., 1981.
78. Потаенко Н.А. К языковому освоению временной структуры действительности // Вопросы языкознания, 1984, № 6, с.43-53.
79. Потаенко Н.А. Темпоральная лексика как объект лингвистического изучения // ИАН СССР, Сер. лит. и яз. 1979, Т. 38, № 3, с. 243-248.
80. Потаенко Н.А. Словарные дефиниции как средство выявления принципов организации лексики (на материале слов со значением времени во французском языке) // вопросы языкознания. М., 1980. № 5, с.33-45.
81. Петрушинина О.В. К семантической характеристике наречий времени (по материалам словарей) // Материалы 8-й конференции по преп. рус. яз. пед. ин-тов, Вып. 2, ч.1, М., 1973 с. 85-89
82. Рудометкина М. И. Слова категории времени (на материале английского языка), Автореф. дисс. ... канд. филол. наук, Киев, 1972.
83. Семергей Р.А. Лексические показатели времени в современном русском языке (наречие и наречные выражения). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Л., 1983.
84. Сыдыков А.Н. Лексико-семантическая микросистема со значением времени в русском и киргизском языках (на материале имен существительных). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Бишкек, 1996.

85. Тарасова Е.В. Языковое поле темпоральности в синхронии и диахронии, Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. Краснодар, 1993, с. 18.
86. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. Изд. Наука, Л., 1990.
87. Тураева З.Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное (на материале англ. языка), М., «Высшая школа», 1979.
88. Урманцев Ю.А., Трусов Ю.П. О свойствах времени // Вопросы философии, 1961, 5, 58-70
89. Хасанов И. А. Феномен времени. Часть 1. Объективное время - М.: 1998.
90. Частотный англо-русский словарь-минимум газетной лексики (Сост. П.М.Алексеев, Л.А.Турышна). М., Воениздат, 1984.
91. Шадманкулова Д. Х. Способы и средства выражения временных отношений в современном узбекском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Ташкент, 1990.
92. Шендельс Е.И. О грамматико-лексическом подходе к языку. – В. кн. Лингвистика и методика в высшей школе. М., 1970, с. 13-23.
93. Шепин А.Г. Лексико-грамматичесое поле времени в современном русском языке (Время в поэтической речи), Иркутск, 1974.
94. Щёкина И.А. Лексические средства выражения временных отношений в современном итальянском языке. Автореф. дисс... канд. филол. наук. М., 1973
95. Щербин В.К. Общее и специфическое в лексико-семантических системах близкородсвенных языков

(На материалах русской и белорусской пространственной и временной лексики). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Минск, 1983.
96. Юрченко В.С. Реальное время и структура языка // Вопросы языкознания, М., 1993, № 3, с.36-47.
97. Яковлев В.П. Социальное время. Ростов-на-Дону: Изд РГУ, 1980.

İngilis dilində

98. Cambridge Advanced Learner's Dictionary. Cambridge University Press, 2003. Version 1.0. COPIRIGHT © Software TEXTware A / S, Copenhagen, 2003, http: // www. textware. dk.
99. Declerck Renaat. Tense in English. Its structure and use in discourse. London and New York, 1991.
100. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English, Vol. II, Moscow - Oxford , 1982.
101. Lehrer A. Semantic Fields and Lexical Structure. Amst-Ind., 1974.
102. Merriam-Webster's Collegiate Dictionary, 10-th edition, Merriam - Webster, Incorporated Springfield, Massachusetts, U.S.A., 2000
103. Nordlander Johan. Towards a Semantics of Linguistic Time. Exploring Some Basic Time Concepts with Special Reference to English and Krio, Umea University, 1997.
104. Reichenbach H. The Direction of Time. Berkeley and Los Angeles,1956

105. The American Heritage Dictionary of the English Language, William Morris, Editor, Published by American Heritage Publishing Co., Inc. and Haughton Mifflin Company, Boston, p. 1346.
106. The Oxford English Dictionary, Volume X1, T-U, Oxford, At the Clarendon Press, pp. 37-42.
107. The Oxford Russian Dictionary (ed. by Paul Falla), Oxford-Moscow, 1999.
108. The Random House Dictionary of the English Language, The Unabridged Edition, Jess Stein, Editor in Chief, Random House / New York, , p. 1485.
109. Webster's New International Dictionary of the English Language, Second Edition, Unabridged, London: G. Bell & Sons, Ltd, Springfield, Mass.: G & C. Merriam Co. (1934), Volume II, Letters M-Z, with Appendices.
110. Whitrow C.J. The Natural Philosophy of Time. London and Edinburgh, 1961.

MÜNDƏRİCAT

Korrektor: **Vüsalə Tahirova**
Компцтер дизайнери: ***Защид Мяммядов***
Сящифяляйиъи: ***Эцнай Сейидова***
Техники редактор: ***Рювшаня Низамигызы***
Оператор чапчы: ***Елшад Щаъыйев***

Yığılmağa verilmiş 02.01.2008.
Çapa imzalanmış 24.01.2008.
Şərti çap vərəqi 8,8. Sifariş № 154.
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.

Kitab ***«Nurlan»*** *nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində*
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
Direktor: ***prof. N.B.Məmmədli***
E-mail: nurlan1959@yahoo.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.